

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİNE GÖRE AZERBAYCAN
ŞEHİRLERİNDE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

ESRA ELÇİ

DANIŞMAN

DOÇ. DR. RAHMİ TEKİN

VAN-2020

KABUL VE ONAY SAYFASI (EK-4)

Esra ELÇİ tarafından hazırlanan “Evliya Çelebi Seyahatnâmesine Göre Azerbaycan Şehirlerinde Sosyo-Kültürel Hayat” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.	
Danışman: Doç. Dr. Rahmi TEKİN Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/ Tarih Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/ ~~onaylamıyorum~~	
Başkan : Doç. Dr. Rahmi TEKİN Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/ Tarih Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/ ~~onaylamıyorum~~	
Üye : Doç. Dr. Cavid QASIMOV Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/ Tarih Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/ ~~onaylamıyorum~~	
Üye : Dr. Öğrt. Üyesi Elçin NECİYEYEV Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/ ~~onaylamıyorum~~	
Yedek Üye : Dr. Öğrt. Üyesi Ercüment TOPUZ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/ Tarih Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/ ~~onaylamıyorum~~	
Yedek Üye : Dr. Öğrt. Üyesi Halit BAŞI İğdır Üniversitesi/ Tarih Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/ ~~onaylamıyorum~~	
TezSavunmaTarihi:	31.08.2020
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum. Doç. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

(İmza)

Esra ELÇİ

Yüksek Lisans Tezi

Esra ELÇİ

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ağustos 2020

(EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİNE GÖRE AZERBAYCAN ŞEHİRLERİNDE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT)

ÖZET

Evliya Çelebi'nin on ciltlik eseri olan Seyahatnâme, XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında ve komşu devletlerin coğrafyalarında gezdiği şehirlerin tarihî, mimarî, halkın etnik özellikleri, yerel halkın giyim-kuşamı, inancı, yiyecekleri ve dil gibi özelliklerini içermektedir.

Osmanlı topraklarının birçok yerine seyahat etmiş ve bununla da kalmamış komşu ülkeleri de gezmiştir. 1646 ve 1655'te olmak üzere iki kez Azerbaycan coğrafyasına gitmiştir. 1646'daki seyahat Erzurum'dayken Defterzâde Mehmed Paşa tarafından Tebriz'e elçi olarak gönderilmesiyle gerçekleşirken, ikinci seferi ise Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa tarafından 1655'te tekrar Tebriz'e gönderilmesiyle gerçekleşmiştir. Bu seferleri sonucunda birçok yeri dolaşma imkânı bulmuştur.

Bu çalışmada Seyahatnâmede geçen Azerbaycan şehirlerinin sosyo-kültürel yapısı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, XVII. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyası, Azerbaycan Şehirleri

Sayfa Sayısı : VII+91

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Rahmi Tekin.

Master Thesis

Esra ELÇİ

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

August 2020

**(SOCIO-CULTURAL LIFE IN AZERBAIJAN CITIES BY EVLIYA ÇELEBİ
TRAVEL)**

ABSTRACT

Seyahatname, Evliya Çelebi's ten-volume work includes the historical, architectural characteristics of the cities, people's ethnical characteristics and clothing-style, belief, food and language of the people in the 17th century of Ottoman and neighboring states' geography.

He not only traveled to many lands of Ottoman but also visited neighbouring states. He went to Azerbaijan geography twice, in 1646 and 1655. While his being sent to Tebriz as an ambassador by Erzurum Defterzâde Mehmed Paşa when in Erzurum, his second trip took place by his being sent to Tebriz back by Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa in 1655. As a result of these expeditions, he had the opportunity to move around many places.

In this study, the socio-cultural structure of the cities of Azerbaijan mentioned in Seyahatname will be examined.

Key Words : Evliya Çelebi, XVII. Century Ottoman Geography, Cities of Azerbaijan

Quantity of Page : VII+91

Supervisor : Doç. Dr. Rahmi Tekin.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
İÇİNDEKİLER	III
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ	1
1. EVLİYA ÇELEBİ’NİN HAYATI VE SEYAHATNÂMESİ	3
1.1. Hayatı	3
1.2. Seyahatnâmenin İçeriği	5
1.3. Evliya Çelebi’nin Seyahati Öncesi Azerbaycan Bölgesinin Sınırları Ve Yönetimi	11
1.3.1. XVI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan Bölgesinin Sınırları ve Yönetimi ...	11
1.3.2. XVI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan’ın Siyasî Durumu	13
1.3.3. XVI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan’da Bulunan Seyyahlar	16
2. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİNDE AZERBAYCAN ŞEHİRLERİ	18
2.1. XVII. Yüzyılda Osmanlı-Safevî İlişkileri ve Evliya Çelebi’nin Azerbaycan’a Seyahatleri	18
2.2. Güney Kafkasya’da Bulunan Azerbaycan Şehirleri.....	20
2.2.1. Nahçıvan	20
2.2.2. Büyük Karabağ	22
2.2.3. Küçük Karabağ	22
2.2.4. Revan	22
2.2.5. Şeki	25
2.2.6. Niyazâbad	26
2.2.7. Gence	26
2.2.8. Şamahı	27
2.2.9. Bakü	29
2.2.10. Derbend (Bâbu’l-ebvâb)	31
2.2.11. Tiflis.....	34
2.2.12. Şaburan	36

2.3. Güney Kafkasya’da Bulunan Azerbaycan Kaleleri.....	36
2.3.1. Kaht Kalesi	36
2.3.2. Çures Kalesi.....	37
2.3.3. Aras Kalesi.....	37
2.3.4. Serirüllân Şehri Kalesi	38
2.3.5. Gur Kalesi (Gori)	38
2.3.6. Üçkilise Kalesi.....	39
2.4. Güney Azerbaycan’da Bulunan Şehirler	39
2.4.1. Tebriz	39
2.4.2. Merend	45
2.4.3. Merağa	45
2.4.4. Erdebil.....	46
2.4.5. Hoy.....	49
2.4.6. İran Türkistanı (Azerbaycan Rumiyesi)	49
2.4.7. İşneviye	52
2.4.8. Serâv	52
2.4.9. Nihâvend.....	52
2.4.10. Hemedan	54
2.4.11. Kazvin.....	56
2.4.12. Rey	57
2.5. Güney Azerbaycan’da Bulunan Kaleler	58
2.5.1. Salmas Kalesi (Dilmas)	58
2.5.2. Kâşân (Kâşî Kalesi)	59
2.5.3. Kasr-ı Şirin Kalesi	59
2.5.4. Kirmanşah Kalesi.....	60
2.5.5. Makü Kalesi.....	60
2.5.6. Karşı Kalesi.....	60
2.5.7. Kumla Kalesi	61
2.5.8. Ücân Kalesi.....	61
2.5.9. Azerbaycan Kehrevan Kalesi.....	62
2.5.10. Kotur Kalesi.....	62
2.5.11. Ali Bak (Albak) Kalesi	63

2.5.12. Karnıyarık Kalesi.....	63
2.5.13. Berdük Kalesi	63
2.5.14. Gazıkıran Kalesi (Gaziler Yurdu).....	64
2.5.15. Azerbaycan Rumiyesi Kalesi (Gazan Toprak Hisarı).....	64
2.5.16. Dümdümî Kalesi	65
2.5.17. Dümbülî Kalesi	66
2.5.18. Zülkadriye (Sultaniye Kalesi).....	67
2.5.19. Karakan Kalesi.....	67
2.5.20. Harezbil Kalesi	67
2.5.21. Âvend (Sehend Kalesi)	68
2.5.22. Cevr Ehli (Kinkevr Kalesi).....	68
2.5.23. Sipid Ülkesi (Sürhbîd Kalesi).....	68
2.5.24. Gülgün Suru, Bîsütun Dağı Kalesi	69
2.6. Seyahatnâmede İsimleri Zikredilmiş Azerbaycan Bölgesinde Bulunan Diğer Kaleler, Kasaba ve Köyler.....	69
SONUÇ.....	74
KAYNAKÇA	75
EKLER.....	80
ÖZGEÇMİŞ	
ORİJİNALLİK RAPORU	

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	Çeviren
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	Editör
EÇS	Evliya Çelebi Seyahatnâmesi
haz.	Hazırlayan
nşr.	Neşreden
TTK	Türk Tarih Kurumu
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
YKY	Yapı Kredi Yayınları
Yay.	Yayınları

ÖNSÖZ

XVII. yüzyılda yaşamış Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin seyahatlerini içeren on ciltlik eseri, neredeyse ömrü boyunca gerçekleştirdiği seyahatler sonucunda elde ettiği bilgileri içermektedir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme adlı eseri, tarih, coğrafya, mimarî, sosyoloji, halk bilimi alanlarında kayda değer bilgiler vermektedir.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesine Göre Azerbaycan Şehirlerinin Sosyo-Kültürel Yapısı, başlıklı yüksek lisans tez çalışmamızda seyyahın Azerbaycan Bölgesinde gördüğü yerlerdeki şehirler, sosyal-kültürel hayat ve bölgenin coğrafyası hakkında vermiş olduğu bilgiler değerlendirilmiştir.

Yapılan bu tez çalışması, giriş ve sonuç hariç olmak üzere iki ana bölüm olarak ele alınmıştır. Birinci bölümde Evliya Çelebi'nin hayatı ve Seyahatnâmenin içeriği ile ilgili bilgiler verilmiştir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin seyahati öncesi Azerbaycan'ın siyasî durumu hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmanın ana kısmını oluşturan ikinci bölümde ise Evliya Çelebi'nin Azerbaycan şehirleri ile ilgili gözlemlerine ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Bu bölümde Seyahatnâmenin ikinci ve dördüncü ciltlerinden yararlanılmıştır.

Yüksek lisans eğitimim sırasında ve tez yazma sürecimde yaptığı yönlendirmeler, tavsiyeler ve deneyimleriyle yol gösteren değerli hocam Doç. Dr. Rahmi TEKİN'e, konuyu çalışma fikrini veren, bilgi ve birikimiyle her zaman bana destek olan sayın hocam Doç. Dr. Cavid QASIMOV'a teşekkür ederim. Son olarak çalışmamın başından sonuna kadar manevî desteğiyle yanımda olan eşim Hüseyin ELÇİ'ye ve varlıklarıyla bana güç veren oğlum Ahmet Eren ELÇİ ve kızım Zümra Betül ELÇİ'ye teşekkür ederim.

Esra ELÇİ

GİRİŞ

Arapça *seyahat*, Farsça *nâme* sözcüklerinin birleşmesiyle oluşan seyahatnâme sözcüğü, yazarının gezi hatıralarını içeren bir eserdir. Yazarın gezip gördüğü yerlerin ilgi çeken yanlarını kendine has üslûbuyla anlattığı yazılardır. Seyahatnâmelerde, yazar gezdiği yerlerin kültürel yapısını, coğrafyasını, tarihini canlı tasvirlerle farklı bir açıdan bakma imkânı sunarak okuyucusuna bilgi verir. Bu nedenle seyahatnâmeler her zaman önem taşımaktadır. Osmanlı şehir tarihçiliği açısından Evliya Çelebi Seyahatnâmesi önemli bir eser konumundadır.

Tarih boyunca seyahatnâme türünde Dünya edebiyatında birçok örnek yazılmıştır. Marco Polo'nun doğu ülkelerine dair gözlemlerini anlattığı eseri, Batı edebiyatının önemli eserleri arasında kabul edilir¹. Joseph de Tournefort'un Seyahatnâmesi², Josephus Grelot'un İstanbul Seyahatnâmesi³ bu türün önemli yapıtları arasında yer alır. Doğu uygarlıkları içinde XIV. yüzyılın ünlü Arap gezgini İbn-i Batuta'dır⁴. Bir başka Arap gezgini olan İbn-i Fadlan'ın Seyahatnâmesi de aynı şekilde Orta Çağ'ın önemli eserlerindendir⁵.

Türkler tarafından yazılacak seyahatnamelere örnek verilecek olursa Seydî Ali Reis'in "Mir'âtü'l Memalik" adlı eseri Türk edebiyatında seyahatnâme türünün ilk örnekleri arasında sayılabilir. Türk dünyasının tanınmış seyyahlarından biri ise Evliya Çelebi'dir. On ciltlik eseri bu türün en güzel örnekleri arasında yer almaktadır⁶.

Elli yılı aşkın bir zamanda gezdiği yerlerin maddî ve manevî değerlerini gözlemleyen, bununla da kalmayan bu gözlemleri kendine has üslûbuyla aktaran Evliya Çelebi'nin yaşadığı yıllar (1611-1683/84) Sultan IV. Murad Han'ın (1623-1640) ve sadrazamlar Köprülü Mehmed ve Köprülü Fazıl Ahmed'in yönetimleri

¹ Mahmut H. Şakiroğlu, "Marko Polo", *DİA*, XXVIII, Ankara, 2003, 41-43.

² Hâcer Kılıçaslan, *Tournefort Seyahatnamesi: Şark'ta Sağlık ve Hastalık, Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, (Editörler: Kerim İlker Bulunur, Fatih Bozkurt, Mahmut Cihat İzgi), Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2017, 419.

³ Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, (çev. Maide Selen), Pera Yayınevi, İstanbul, 1998, 2.

⁴ A. Sait Aykut, "İbn Battûta", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, 361-368.

⁵ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "İbn Fadlân", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, 477-479.

⁶ Sedat Meden, "Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, Erzurum, 2008, 147-158.

altında Osmanlı Devleti'nde siyasî, ekonomik ve toplumsal sıkıntıların yaşandığı dönemin sonlarına rastlar.

XVII. yüzyıl Osmanlı Devleti için siyasî yozlaşmanın, ekonomik ve toplumsal sıkıntıların yaygın olduğu bir dönemdir. Anadolu'da Celalî ayaklanmaları yaşanırken İstanbul, yeniçerilerin ve değişik saray gruplarının çatışma alanı olmuştur. İran ile olan savaşlar 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile geçici olarak son bulmuştur. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, Venedik, Lehistan ve Alman İmparatoru'na karşı daha geniş çapta savaş girişimlerine yönelmiştir. Tüm bu yaşanan gelişmeler İkinci Viyana Kuşatması ile zirveye ulaşmıştır⁷.

Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılda kaleme aldığı eseri sadece fizikî bilgiler değil, sosyo-kültürel unsurlara yer vermesiyle de ayrı bir önem taşımaktadır. Gezdiği yerlerin konumunu, genel görünümünü, mahalleleri, mimarî eserleri, giyim tarzlarını, lehçe ve ağız özelliklerini ayrıntılı bir biçimde kaydetmiştir⁸. Gezip gördüklerini kendine has anlatımıyla bugünlere taşıyan Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebi on ciltlik eserinde Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde ve sınırlarının dışında elli yılı aşkın bir gezi birikimini ortaya koyar. XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasının sosyal, kültürel tarihine ilişkin önemli bilgileri ortaya çıkarmaktadır. Eserinde anlatıcı rolünü üstlenen Evliya Çelebi, eserinde gezdiği yerlerle ilgili çok ince ayrıntılar vermiş ve o coğrafyalarda yaşamamızı sağlamıştır. Gördüğü yerlerin bilgilerini ayrıntılı kaydederken, gerekli bilgiyi toplayamadığı belki de unuttuğu yerlerin başlıklarını yazıp içeriği boş bırakmıştır⁹.

Osmanlı coğrafyasının neredeyse tamamına yolculuk eden Evliya Çelebi, çeşitli nedenlerle komşu ülkeleri de gezmiştir. Bu ülkeler arasında İran da (Safevî Devleti) bulunmaktadır. Bu tezin hazırlamasındaki amaç, Seyahatnâme ve Evliya Çelebi hakkında bilgi vererek, Evliya Çelebi'nin Azerbaycan şehirleriyle ilgili verdiği bilgileri ortaya koymak, onun gözünden bu şehirlerin nasıl görüldüğünü belirlemektir.

⁷ Ülkü Çelik Şavk, *Sorularla Evliya Çelebi İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri*, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2011, 4.

⁸ Nuran Tezcan, "Seyahatnâme", *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, 16-19.

⁹ Mertcan Akan, "Evliya Çelebi'nin İzmir'inden Dikkat Çekici Unsurlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI, 2 (Kış 2011), 195-214.

1. EVLİYA ÇELEBİ’NİN HAYATI VE SEYAHATNÂMESİ

1.1. Hayatı

Evliya Çelebi hakkında bilinenler seyahat hatıralarını topladığı on ciltlik eserine dayanır. Kendisinin bildirdiğine göre İstanbul Unkapanı’nda 10 Muharrem 1020’de (25 Mart 1611) doğdu. Evliya Çelebi’nin vefat yeri ve tarihi hakkında ise kesin bir bilgi yoktur. Mısır ve çevresini anlattığı onuncu cildin eksik bir biçimde bitmesi son günlerindeki bazı gelişmeleri yazmaya vakit bulamadığını göstermektedir. Cavid Baysun, Evliya Çelebi’nin 1682’den sonra çok yaşamadığını belirtirmiştir. Cavid Baysun, seyyahın İkinci Viyana Kuşatması’nın başarısız bir şekilde sonuçlandığına vâkıf olduğunun anlaşıldığını ifade etmiş ve bu bilgi onun 1684’te hayatta olduğunu göstermiştir. Mısır’dan İstanbul’a döndükten sonra öldüğüne, mezarının Meyyitzâde Kabri civarındaki aile kabristanında bulunduğu dair görüşler vardır. Babası, sarayın kuyumcubaşısı Derviş Mehmed Zillî Efendi’dir. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminden I. Ahmed’e (1603-1617) kadar hüküm süren padişahlara hizmet etmiştir. Mehmed Zillî Efendi, XVII. yüzyılda Sultan I. Ahmed zamanından itibaren sarayın kuyumcubaşılığı sırasında belirli zaman aralıklarıyla yenilenen Altınoluk’un ilk dökümünü yapmış ve *musâhib-i şehriyariliğe* yükselmiştir¹⁰.

Evliya Çelebi’nin soyu Hoca Ahmed Yesevi’ye (1093-1166) dayandırılmaktadır¹¹. Ailesi ilk başta Kütahya’da ikamet etmiş, fetihten sonra ise İstanbul’a gelip yerleşmişlerdir. Ailesinin Kütahya’daki evleri Zereğen Mahallesindedir. Bu varlıklarından başka Unkapanı’nda gayrimenkulleri, Kadıköy’de bağları, Bursa ve Manisa’da evleri ve Bergama yakınında bulunan Sandıklı’da çiftlikleri bulunmaktadır¹².

Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan annesi Abaza asıllı olup Sultan I. Ahmed devrinde saraya getirilmiş ve babası ile evlendirilmiştir. Annesi tarafından

¹⁰ Fahir İz, “Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, İstanbul, 1979, 61 – 79; Mücteba İlgürel, “Evliya Çelebi”, *DİA*, I, İstanbul, 1995, 529–533; Nurettin Gemici, “Evliya Çelebi”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması Sempozyumu*, Eskişehir, 2014, 189 – 198; Şükrü Halûk Akalın, *Seyyâh-ı Âlem Evliya Çelebi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, 92.

¹¹ Mine Mengi, “Seyahatnâme'nin Otobiyografi/Sergüzeşt-i Evliya Bölümleri”, *Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi*, 5, 2016, 87 – 95.

¹² İlgürel, a.g.m., 529 –533, Robert Dankoff, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 268 – 291.

Melek Ahmed Paşa (1604-1662) ile akrabalığı bulunmaktadır. Mahmud adında bir erkek kardeşi ile İnal adında bir kız kardeşi vardır. Sarayla bağlantısının anne tarafına sağlandığı bilinmektedir. Evliya Çelebi'ye memuriyet verilmesine aracılık eden Silâhtar Melek Ahmed Paşa, kimilerine göre dayısı, kimilerine göre ise Evliya'nın teyzesinin kocasıydı¹³.

Evliya Çelebi açısından önemli kişilerden biri ise ona Kur'an dersi veren Evliya Mehmed Efendi'ydı. Evliya'nın hocasından dolayı *Evliya* ismini aldığı varsayılmaktadır. *Çelebi* ise unvanıdır. Okumuş, efendi, nazik, zarif gibi anlamları bulunmaktadır¹⁴.

Evliya Çelebi ilk eğitimini Unkapanı Çarşısı'nda bulunan babasının dükkânında ve bu dükkânın çevresinde gerçekleştirmiştir. Şeyhülislam Hamid Efendi Medresesi'nde yedi yıl kadar derslere devam ettiği gibi hocası Evliya Mehmed Efendi'den de hıfza çalıştı. Babasından hattatlık öğrendi. Daha sonra Enderun'da tahsilini sürdürdü. Musiki eğitimi de aldı. Bu konuda Derviş Ömer Efendi'den faydalandı¹⁵. 1635 yılında, akrabası Silahdâr Melek Ahmed Paşa vasıtasıyla Ayasofya Câmii'nde Sultan IV. Murad'la ile tanıştırıldı. Padişahın emriyle Kılâr-ı Hâs'a alındı. Burada; hat, musikî ve tecvid gibi dersler okuyarak bilgisini arttırdı. Sultan IV. Murad Han'ın musâhibi olmuş ve onun huzuruna çıkarak onu eğlendirmiştir¹⁶. Sarayda dört yıl kalan Evliya, çırağ edilerek sipahi zümresine katılmıştır¹⁷. Padişaha, paşalara musâhiplik yapmış, taşraya gönderilen paşalara musâhip, hafız, müezzin, kurye, vergi memuru ve vekil gibi görevlerle hizmet etmiştir. Bu durum onun seyahat etmesini kolaylaştırmıştır¹⁸.

Kendisinin ifade ettiğine göre seyahatnâmesi bir rüya ile başlamıştır. 1630 yılında bir rüya görmüş, rüyasında Ahî Çelebi Camii'nde bulunmuştur. Hz. Peygamber'i (s.a.s) görmüş ve elini öperken “*Şefaat Ya Resullallah*” diyeceğine “*Seyahat Ya Resullallah!*” demiştir. Hazreti Peygamber de şefaati ve seyahati ona

¹³ İlgürel, a.g.m., 529 – 533, Çelik Şavk, a.g.e., 6.

¹⁴ Çelebi; asil, nazik, zarif, terbiyeli, eskiden şehzadelere verilen unvan; daha sonra Celâleddîn-i Rumî'nin evlât ve ahfadına da bu unvan verilmiştir. Fatih devrine kadar Osmanlı padişahlarının erkek çocuklarının unvanı olarak kullanılmıştır. Bilhassa Yıldırım Bayezid'in oğulları bu namla Osmanlı tarihine geçmişlerdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, 342; Dankoff, a.g.m., 268 – 291.

¹⁵ İlgürel, a.g.m., 529 – 533; Dankoff, a.g.m., 268 – 291.

¹⁶ İlgürel, a.g.m., 529 – 533; Çelik Şavk, a.g.e., 8; Mengi, a.g.m., 87 – 95.

¹⁷ İz, a.g.m., 61 – 79.

¹⁸ Akalın, a.g.e., 16.

müjdelemiştir. Rüyasını Kasımpaşa Mevlevîhânesi Şeyhi Abdullah Dede'ye yorumlatmış ve bunun sonucu olarak seyahatlerine başlayarak ünlü eserini kaleme almıştır¹⁹.

İlk başta doğup büyüdüğü şehri gezip, gördüklerini yazmaya karar vermiştir. İstanbul dışına ilk seyahatini ailesinden izinsiz bir şekilde Bursa'ya gerçekleştirmiştir. Uzak memleketlere ilk seyahati ise 1640'ta Ketenci Ömer Paşa'nın Trabzon'a vali olarak atanmasıyla başlamıştır²⁰. Trabzon seyahatini bitiren Çelebi, Kırım'a giden askeri birliğe katılmış ve buraları görme imkânı bulmuştur. Karadeniz'de bindiği gemi batma tehlikesi geçirmiş, 1642'de İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a döndükten sonra birkaç sene burada kalmıştır. Daha sonra ise Doğu seyahati başlamış ve çalışmamızın esasını teşkil eden Azerbaycan seyahatini gerçekleştirmiştir. Erzurum valiliğine atanan Defterzâde Mehmed Paşa'nın mahiyetinde çeşitli sıfatlarla Erzurum'a geçmiş, buradaki seyahatinden sonra Safevîlerin Tebriz valisine elçi olarak gönderilmiştir²¹. 1646'da Tebriz valisi Kelb Ali Han'a elçi olarak gönderilen Çelebi, Azerbaycan, Şirvan, Dağıstan ve Gürcistan topraklarını gezmiştir. 1655'te ise Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa tarafından ikinci kez Tebriz'e gönderilmiş, bu seferde Tebriz'den güneye inmiş ve gezisini Bağdat'ta bitirmiştir²².

1.2. Seyahatnâmenin İçeriği

On ciltten oluşan Seyahatnâmede Evliya Çelebi, gittiği yerlerdeki halk hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra, mimarî eserleri hakkında da ayrıntılı bilgiler verir. Gezilerin çoğunu kara yolu ile yapmıştır. Deniz yolculuğunu sevmediğini anlatmış ve Hindistan gibi uzak yerlere gitmeyişi deniz yolculuğunu sevmediğine bağlamıştır. Eserinde gördüğünü, içinden geçtiğini belirttiği şehir sayısı iki yüz elli yedi olarak belirlenmiştir²³.

¹⁹Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Yay. Ahmed Cevded), I, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1896, 30; İlgürel, a.g.m., 529 – 533; Akalın, a.g.e., 23-25.

²⁰İlgürel, a.g.m., 529 – 533.

²¹Dankoff, a.g.m., 268 – 291.

²²Özer Küpeli, “Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI, 2, İzmir, 2011, 69-97.

²³Akalın, a.g.e., 65.

Ömrünün elli yılını seyahatlerde geçirmiş olan ve yetmiş yılı aşkın bir hayat yaşamış Evliya, Anadolu, Rumeli, Suriye, Irak, Mısır, Girit, Hicaz, Ukrayna, Romanya, Slovakya, Transilvanya, Moldovya, Avusturya, Macaristan, Polonya, Almanya, Hollanda, Bosna-Hersek, Dalmaçya, Güney Rusya, Kırım, Kafkasya, İran. Mısır, Habeşistan ve Sudan'a kadar gitmiştir²⁴. Bugünün siyasî coğrafyasında otuz ülke gezmiştir.

Gezdiği, gördüğü şehirlerle ilgili bıraktığı tek eser on ciltlik eseri değildir. Gittiği yerlerde iz bırakmak için uyguladığı yöntem türbelerin, camilerin, ağaçların üzerine notlar yazmak, adını kazımak olmuştur²⁵. Evliya Çelebi'nin kimliği hakkında resmi kayıtlarda bir bilgi yer almamaktadır. Eserinin dışında onun varlığının izlerini gösteren iki belge ve dört duvar yazısı tespit edilmiştir. Avusturya Arşivinde bulunan belgelerden biri, onun 1665 yılında Viyana'ya giden Osmanlı heyeti içinde müezzinlik göreviyle yer aldığını, diğeri ise kolay yolculuk etmesi için Tûrisîna'da St. Catherine Kilisesi'nde verilen yol tezkeresi olup Yunanca bir belgedir. Duvar yazıları Bulgaristan'da Köstendil Camii (1071/1661), Hersek'te Foça Alaca Camii ve Atik Ali Camii (1074/1663-1664) ve Adana'dadır (1082/1671)²⁶. En son 2008 yılında Karaman'da bir duvar yazısına rastlanmıştır²⁷.

Türkçeyi düzgün, etkili ve sanatsal kullanabilme becerisine sahip olan Evliya'nın Enderun'da Arapça, Farsça ve Rumca; babasının arkadaşı Simyon Usta'dan ise Latince ve Yunanca öğrendiği ifade edilmektedir²⁸. Evliya Çelebi'nin yıllarca at üzerinde seyahat etmiş olması, cirit oynadığını ve iyi silâh kullandığını belirtmesi, çevik ve sağlıklı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Birçok savaşa katılmış, ata iyi binen, sırası geldiği zaman yaman dövüşen bir savaşçı olarak birçok kez ölüm tehlikesiyle yüz yüze gelmiş, fakat ince zekâsı ve güler yüzü ile bu ölüm tehlikelerinden kurtulmayı başarmış biri olduğu ifade edilmektedir. Saray hayatını tanımış ve iyi imkânlarla bu hayatın bir parçası olabileceken hiçbir makam hırsına kapılmamıştır. O, ömrünü, yeni yerler ve insanlar tanımaya vakfetmiştir. Gezip dolaşan bir derviş ve Dünya seyyahı olmuştur²⁹. Elli bir yıl süren seyahatleri ona

²⁴ Çelik Şavk, *a.g.e.*, 27.

²⁵ Akalın, *a.g.e.*, 65-66.

²⁶ Tezcan, *a.g.m.*, 16-19.

²⁷ Akalın, *a.g.e.*, 66.

²⁸ Çelik Şavk, *a.g.e.*, 9.

²⁹ Dankoff, *a.g.m.*, 268 – 291; Çelik Şavk, *a.g.e.*, 2.

önemli bir bilgi ve birikim sağlamıştır. O aynı zamanda edebiyatçı, şair, hattat, hakkâk, nakkaş ve musikîşinaslık gibi özelliklere de sahipti. Hassas, kibar ve mütevazı kişiliğiyle her kesimden insanın kolaylıkla dostluklarını kazanmasını bilen birisidir³⁰.

1640 ile 1675 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin her yanını ve komşu ülkeleri gezmiş ve şahit olduklarını eserinde anlatmıştır³¹. Seyahatnâme sadece fizikî ve beşerî bilgileri içeren bir gezi kitabı değil, aynı zamanda Evliya Çelebi'nin gezdiği yerlerle ilgili hayat tarzı, kültür, mimarî, konuşulan diller gibi başka pek çok özelliği de barındırmaktadır³². Eserini Mısır'da yazmış ve Seyahatnâmesi'ni Mısır'ın ileri gelen kişilerinden olan Emir Özbek Bey'in nezdinde bırakmış ve eserin nüshalarına ait yazmalar Sultan I. Mahmud devrinin (1730-1754) Kızlar Ağası Hacı Beşir Ağa'ya gönderilmiş ve onun aracılığıyla çoğaltılmıştır³³.

Seyahatnâmenin günümüzde üç nüshası bulunmaktadır. Biri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin Bağdad Köşkü ve Revan Bölümü'nde diğerleri Süleymaniye Kütüphanesi ve İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar Bölümündedir. En fazla nüsha Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmakta, Bağdad Köşkü bölümünde birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu ciltlerin nüshaları bulunurken, Revan bölümünde altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu ciltlerin nüshaları yer almaktadır. A.3600 numarda ise birinci cildin yedinci faslına kadar olan kısmın yer aldığı nüsha kayıtlıdır.

Süleymaniye Kütüphanesi'nin Pertev Paşa bölümünde on cildin birer nüshası yer almaktadır. Hacı Beşir Ağa bölümünde de aynı şekilde on cildin de nüshaları bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar bölümünde onuncu cildin bir nüshası kayıtlıdır.

Evliya Çelebi ve eseri, ünlü tarihçi Joseph v. Hammer-Purgstall'ın bir yazısıyla gün ışığına çıkmıştır³⁴. Seyahatnâmenin ilk basımı 1843'te İstanbul'daki sahaf esnafı tarafından Müntehabât-ı Evliya Çelebi (Evliya Çelebi'den Seçmeler) adıyla basılmıştır. Bu baskı seyahatnâmenin ilk cildindeki ilginç olayları ve

³⁰Gemici, a.g.m., 189-198.

³¹ İz, a.g.m., 61 – 79.

³² Küpeli, “Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 69-97.

³³ Gemici, a.g.m., 8.

³⁴ Akalın, a.g.e., 26-28.

inanılması güç hikâyelerin bir kısmını içermektedir. Seyahatnâmenin tam olarak basılması ise İkdâm Gazetesi tarafından 1896'da yapılmıştır. İkdâm Gazetesi sahibi Ahmed Cevded Bey Seyahatnâme'yi basmaya karar vermiş ve 1896-1902 yılları arasından dönemin şartları sonucunda Evliya Çelebi Seyahatnâmesi adı altında ilk altı cildi yayımlanmıştır³⁵. Geriye kalan son dört cilt ise Türk Tarih Encümeni tarafından 1928 ve Maarif Vekâleti tarafından 1935 – 1938 yıllarında yayımlandı. Cumhuriyet döneminde eksiksiz bir şekilde yayınlanması 1996 – 2007 yılları arasında Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, İbrahim Sezgin ve Zekeriya Kurşun tarafından transkripsiyonlu metin haline getirilmiş ve Yapı Kredi Yayınları tarafından basılmıştır³⁶.

Eserin birinci cildinde 1630-40 yılları arasında İstanbul'un tarihî, kutsal mekânları, cami, medrese, türbe, tekke, sebilhaneler, konaklar, hamamlar... Âlimler, İstanbul esnafı ve sanatkârları, aynı zamanda İstanbul surları, kapıları, tıslımları kısacası her şey ayrıntısıyla anlatılır. Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıldaki eyalet sistemine, sancaklarına, gelirlerine³⁷, Fatih Sultan Mehmed Han'dan Sultan İbrahim Han zamanına kadar olan padişahların saltanat yıllarına, vezirlerine ait bilgiler ve nişancılar, İstanbul'da bulunan tophane, tersanelere ait bilgilere yer vermiştir³⁸. Birinci ciltte şehir dışı seyahati yoktur. Ayrıntılı olarak yazılmış bir İstanbul kitabı gibi karşımıza çıkmaktadır.

İstanbul dışına ilk seyahati Bursa'ya yapmıştır. İkinci ciltte Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, kuruluş dönemi padişahları, Bursa'nın âlimleri, şairleri, vezirleri, cami, medrese ve çeşmeleri hakkında bilgiler vermiştir³⁹. Evliya Çelebi, Bursa gezisi dönüşünde babasının iznini aldıktan sonra uzak memleketlere ilk seyahatini Trabzon'a gerçekleştirmiştir. 1641 yılında önce Trabzon'a, oradan da Anapa'ya gitmiş, burada iken Azak Kalesi'nin geri alınması için Serdar Hüseyin

³⁵ BOA, *DH.MKT*, 585/3. Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi; Bir müddetten beri İkdâm Gazetesi Evliya Çelebi Tarihi hakkında neşriyatta bulunmakta olup bunun ne gibi fikarât-ı muzırırayı muhtevi olduğu ma'lûm bulunmasına nazaran neşriyât-ı mezkûreye Matbuat İdaresi'nce müsaade edilmemek lâzım gelir iken bilakis müsâmaha vuku'u dâ''i-i mes'ûliyet bulunduğundan ba'demâ böyle şeylere dikkat ettirilmesi şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı Hilâfetpenâhî iktizâ-yı âlîsindendir. Ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l emrindir. 3 Muharrem 1320/ 12 Nisan 1902, Muzaffer Albayrak, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Baskı Serüveni", M. Sabri Koz (Ed.), *Evliya Çelebi Konuşmaları/Yazılar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, 14-37.

³⁶ Albayrak, a.g.m., 14-37.

³⁷ Çelik Şavk, a.g.e., 27

³⁸ Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, a.g.e., I, 4.

³⁹ Çelik Şavk, a.g.e., 27.

Paşa kumandasında yapılan sefere katılmış, oradan Kırım'a gitmiş, geri dönüşte denizde şiddetli bir fırtınaya yakalanan Evliya Çelebi bu fırtınadan zor kurtulmuş, bu tehlikeli yolculuktan sonra dört yıl İstanbul'da kalmıştır.

1645 yılında Yusuf Paşa'nın ordusu ile birlikte Girit Seferi'ne katılmış, 1646 yılında ise Defterzâde Mehmet Paşa'nın Erzurum Beylerbeyliğine tayin edilmesiyle, paşanın musâhibi ve müezzini olarak Erzurum'a gitmiştir. Erzurum'a giderken uğradığı yerleri kaydetmiştir⁴⁰. İkinci ciltte Bursa, Sinop, Trabzon ve çevresi, Gürcistan, Kırım, Karadeniz, Bolu, Amasya, Niksar, Erzurum, Nahçıvan, Tebriz, Bakü, Erzurum, Bayburt, Erzincan, Merzifon, Ankara'dan bahsetmiştir⁴¹.

Seyahatnâmenin üçüncü cildi, Üsküdar'dan Şam'a kadar yol boyunca bütün şehir ve kasabalar Eskişehir, Konya, İskenderun, Tire, Akre, Kızıl Deniz, Ölü Deniz, Urfa, Kayseri, Sivas, İskilik, Rusçuk, Niğbolu, Silistre, Filibe, Edirne, Sofya ve Şumnu şehirleri ile ilgili bilgileri içerir. 1648'de beylerbeyi tayin edilen Murtaza Paşa ile birlikte Şam'a giden Evliya Çelebi, Paşa'nın Sivas'a nakli üzerine onunla Sivas'a gidip çeşitli vesilelerle Orta ve Doğu Anadolu şehirlerini dolaştıktan sonra İstanbul'a döndü. Melek Ahmed Paşa'nın Özi Beylerbeyliğini tayini ile birlikte, Paşa ile Özi'ye gitmiş, Rusçuk ve Silistre'yi görmüştür⁴².

Evliya Çelebi, Seyahatnâmenin dördüncü cildinde; Malatya, Diyarbakır, Mardin, Sincar, Bitlis, Ahlat, Evliya Çelebi'nin elçi olarak İran'a gidişi, İran ve Irak hakkında bilgiler; Tebriz, Erdebil, Kazvin, Kum, Bağdad, Necef/Kufe, Basra, Abadan, Cizre, Musul, Tikrit hakkında bilgilere yer vermiştir. Gittiği yerler, gezdiği şehirler hakkında ayrıntılı olarak birçok bilgiyi kaydederek döneme ışık tutmuştur.

Beşinci ciltte, İran ve Irak dönüşü Siirt'e ulaşan, oradan Tokat'a uğrayan Evliya Çelebi, yol boyunca gördüğü yerlerle alakalı bilgileri aktarmıştır. Kırklareli/Kırkkilise, Varna, İstanbul, Silistre, Hoten, Özi, İznik, Bursa, Gelibolu, Edirne, Belgrad, Temeşvar, Libhova, Yanova, Varad, Sarayevo, Zagrep, Üsküp, Köstence, Sofya, Semendire ile ilgili bilgiler ve Sultan IV. Mehmed (1648-1687) ile çıktığı Anadolu seyahatleri, Celâlî olayları, Abaza Hasan Paşa ile ilgili olayları kaleme almıştır.

⁴⁰ İlgürel, a.g.m., 529 – 533.

⁴¹ Çelik Şavk, a.g.e., 27.

⁴² İlgürel, a.g.m., 529 – 533.

Altıncı ciltte, Balkan coğrafyasındaki Temeşvar, Koloşvar, Kaşav, Sibiv, Mohaç, Peç, Budin, Uyvar, Estergon, Belgrad, Dubrovnik, Mostar, Zigetvar, Kanije gibi kale ve şehirleri detaylı bir şekilde anlatmıştır.

Yedinci ciltte, Viyana'ya gidiş, Viyana Kalesi'nin tasviri, Kırım, Dağıstan, Çerkezistan, Kıpçak diyârı; Ejderhan havâlisi; Belgrad, Viyana, Wallaçya, Budapeşte, Oçakov, Krakow, Kırım, Bahçesaray, Dağıstan, Astrahan, Saratov, Kazan, Kalmukya, Azov gibi yerlerle alakalı bilgiler verilmiştir.

Sekizinci ciltte, Azak'tan Kırım'a; Kefe, Bahçesaray, Kılburun, Akkerman, İsmail, Girit olayları, Babadağı, Hasköy, Edirne, Dimetoka, Gümülcine, Drama, Selânîk üzerinden bütün Yunanistan ve Mora'yı dolaşarak Hanya, Kandiye, Arnavutluk; Yanya, Tepedelen, Avlonya, Draç, İlbasan, Ohri, Resne, Manastır, İştîp, Tikveş, Cisir-i Mustafa Paşa, Edirne üzerinden İstanbul'a dönüş yer alır⁴³.

Dokuzuncu cilt, Evliya Çelebi'nin hacca gidişini anlatır. İstanbul'dan yola çıkan Evliya Çelebi, Batı Anadolu'dan, Ege Adalarından geçerek, Antalya, Alanya, Karaman, Slifke, Tarsus, Adana, Maraş, Antep, Kilis, Halep, Lazkiye, Şam, Beyrut yolundan Kudüs'e, oradan da Mekke ve Medine'ye gitmiş ve bu topraklar hakkında geniş bilgilere yer vermiştir.

Seyahatnâmenin onuncu cildinde ise Mısır ve çevresi anlatılır⁴⁴. Kahire, Tanta, İskenderiye, Nil, Funcistan (Mogadişu, Suakin, Hadendoa, Bahnisa, Feyyum) yer almaktadır⁴⁵. Evliya Çelebi, bu cildin büyük bölümünde kendi dönemine kadar Mısır tarihi, Mısır'da var olan halkların ve devletlerin, hâkimiyet süren hanedan ve sülalelerin tarihi ve bunlarla ilgili bilgileri aktarmış; Mısır'ın Osmanlı dönemindeki idari yapısını belirtmiş, Mısır'ın sosyal, iktisadî ve siyasî durumu hakkında bilgi vermiştir. Bu ciltte, Mısır'ın tarihiyle birlikte Afrika'nın yapısı anlatılmaktadır⁴⁶.

⁴³ Çelik Şavk, *a.g.e.*, 27-30.

⁴⁴ Akalın, *a.g.e.*, 90-92.

⁴⁵ Çelik Şavk, *a.g.e.*, 27-30.

⁴⁶ Hamit Aydoğan, *Evliyâ Çelebi'ye Göre 17. Yüzyılda Edirne*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2019, 60.

1.3. Evliya Çelebi'nin Seyahati Öncesi Azerbaycan Bölgesinin Sınırları Ve Yönetimi

1.3.1. XVI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan Bölgesinin Sınırları ve Yönetimi

“Azerbaycan” kelimesi coğrafi bir isim olarak ortaya çıkmış, ancak XX.yüzyıldan itibaren bir halkın ismi haline gelerek siyasî ve etnik bir nitelik kazanmıştır. Azerbaycan isminin kaynağı hakkında birçok görüş belirtilmiştir. Persler döneminde bölgeyi idare eden Atropates'ten geldiğini savunanlar, bu ismin Büyük İskender tarafından bölgeye vali tayin edildiğini söylemektedir. Ancak Atropates'in Ahameniş valisi olduğunu savunanlar da vardır. Atropates ismi zamanla birtakım değişikliklere uğrayarak Azerbaycan şeklini aldığını belirtmişlerdir. Azerbaycan adının *Ateş Mabedi*'nden alınmış olabileceğini belirtenler de bulunmaktadır. Hazarlar, Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli bir paya sahiptirler. Bu durumun sonucu olarak Azerbaycan'a *Hazarlar Memleketi* denilmiştir. Azerbaycan ismi, *hazer* ve *bayegân* kelimelerinden oluşmuştur. *Hazer* kelimesi Hazar kavmini ifade etmiş ve zamanla *Azer* şeklini almış, *baycan* ise yurt, vatan gibi anlamlar taşıyan *bayegân* kelimesinden gelmektedir. Bu iki kelimenin birleşmesiyle Azerbaycan ismi ortaya çıkmıştır⁴⁷.

Azerbaycan coğrafyasında ilk dönemlerden itibaren devletler mevcut olmuştur. Manna Krallığı, Azerbaycan'da kurulduğu bilinen ilk siyasî oluşumdur. Urartular bu devleti milattan önce 800 yılında ortadan kaldırmışlardır. Urartular yıkıldıktan sonra bölge Medlerin eline geçmiştir⁴⁸. İranlı Medlerin ardından Ahameniş İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına giren bölge bu imparatorluktan sonra ilk önce Makedonya Kralı'nın hâkimiyeti altına girmiş daha sonra bölgede Selevkos İmparatorluğu kurulmuştur. Bu topraklar Romalılar döneminde de kullanılmıştır. Sâsânîler de bu topraklar da egemenlik kurmuşlar, Hz. Ömer döneminde İslâm orduları tarafından fethedilmiş, Emeviler döneminde bölgedeki fetihler için üs olarak kullanılmıştır⁴⁹. Abbasi Halifeliğinin zayıflaması birçok yerel devletin bölgede egemen olmasına yol açmıştır.

⁴⁷ Şahap Bulak, “Azerbaycan İsminin Kökeni ve Anlamı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IX, 43, 2016, 54-59.

⁴⁸ Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan”, *DİA*, IV, 1991, 317-322.

⁴⁹ Buniyatov, a.g.m., 317-322; Göl, a.g.m., 153-170.

Bölgeye ilk Türk akınları İskitler zamanında gerçekleştirilmiştir. Sabirler, Hunlar ve Hazarlar da bölgeye egemen olmuşlardır. Azerbaycan'ın tam olarak Türk hâkimiyetine girdiği dönem ise Selçuklu Dönemi olmuştur. Selçuklu Devleti'nde melikler eğitim için bölgeye gönderilmişleridir. Selçuklular Tuğrul Bey zamanında Azerbaycan'a hâkim oldular. Azerbaycan, Alparslan'ın Malazgirt Zaferi (26 Ağustos 1071) sonrasında Türk vatani haline geldi. Melikşah döneminde de Selçuklu idaresi altındaydı. Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu Devleti parçalanmış ve Azerbaycan, Irak Selçuklularına bağlı duruma gelmiştir⁵⁰.

Cengiz Han'ın torunu Hülâgû tarafından 1256'da kurulan İlhanlılar Tebriz, İran, Irak, Suriye, Mısır ve Kafkasya'yı ele geçirmişlerdir. İleriki zamanlarda İlhanlı hükümdarı olan Ebû Said'in ölümü üzerine İlhanlı Devleti parçalanmış⁵¹. 1370'te Semerkant'ta tahta çıkan Timur 1388'de Kuzey İran ve Azerbaycan dâhil birçok yeri ele geçirmiştir⁵². İlhanlılar ve Timurlulardan sonra Azerbaycan'a birçok devlet daha hâkim oldu. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri de 1400'lü yıllarda Azerbaycan'a hâkim olmuşlardır⁵³. 1501 yılında kurulan Safevî Devleti, Orta Çağ'ın büyük devletlerinden biriydi. Safevî Devleti Tebriz, Kazvin (1555) ve İsfahan'ı (1598) başkent olarak kullanmıştır.

Safevî Devleti'nin merkez eyaleti durumunda olan Azerbaycan'da devlet toprakları yönetilirdi. Safevîler, Azerbaycan'da bulunan farklı siyasî oluşumlara son vererek Azerbaycan topraklarını tek bir çatı altında birleştirdiler. Başlangıçta sınırları Acem-i Irak, Gürcistan, Ermenistan, Kürdistan, Şirvan ve Muğan ile sınırlı olan Azerbaycan toprakları Safevî Devleti'nin faaliyetleri sonucunda Şirvan, Muğan, Gürcistan ve Ermenistan'ın tamamını da içine alacak şekilde genişlemiştir.

Safevîler, Azerbaycan vilâyetini dört beylerbeyliğe ayırarak yönetmişlerdir; Azerbaycan (Tebriz) Beylerbeyliği, Şirvan Beylerbeyliği, Karabağ (Gence) Beylerbeyliği, Çukur Saad (Revan) Beylerbeyliği.

Merkezi Tebriz olan Azerbaycan Beylerbeyliğinin sınırlarına Talış, Astara, Karadağ, Verkağan, Sarab, Meşkin, Kapanat, Koşkrud, Germrud, Muğan, Ucarud,

⁵⁰ Fahri Solak, *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*, Nuran Koltuk(Ed.), TDBB Yayınları, İstanbul, 2015, 25; Hacer Göl, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V, 1, 2016, 153-170.

⁵¹ Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA*, XXII, İstanbul, 2000, 102-105.

⁵² İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, 7-13.

⁵³ Tufan Gündüz, "Safevîler", *DİA*, XXXV, İstanbul, 2008, 457-459.

Zunus, Cors, Merağa, Urmiye, Hoy, Salmas, Lahıcan, Soucbulak, Merend dâhildir. Dönemin kaynaklarında Erdebil ve Halhal'ın da Azerbaycan beylerbeyliğinin sınırlarına dâhil edilmiştir.

Güney sınırı Kür Çayı, kuzey sınırı Samur Çayı ve Büyük Kafkas Dağları olan Şirvan Beylerbeyliğinin merkezi Şamahı şehriydi. Şirvan Beylerbeyliğinin sınırlarına Salyan, Bakü, Kuba, Kolhan, Derbend, Şeki, Aras, Alpaut, Ağdaş, Mahmudabad, Çemizgizek arazileri dâhildir.

Gence-Karabağ eyaleti, 1593 yılında Osmanlı Devleti tarafından hazırlanan icmal defterine göre yedi sancak ve otuz altı nahiyeden oluşmuştur. 1727 yılında hazırlanan defterde ise Gence, Berde, Kilkina, şehirleri ve Lori Kalesi Gence-Karabağ eyaletine dâhil edilmiştir. Osmanlılar döneminde Kafkasya'da büyük bir idari birim olan Gence-Karabağ eyaleti Kaçar tayfasından Ziyadoğulları tarafından idare edilmiştir. Eyalet nüfusunun 121.975 kişi olduğu belirtilmiştir.

Çukur Saad Beylerbeyliğinin merkezi Revan'dı. Nahçıvan, Makü, Paşak beylerbeyliğinin sınırlarına dâhildi. Osmanlı Devleti'nin hazırladığı 1728 tarihli mufassal defterde eyalet, idari bakımdan Revan, Kırkbuluk, Karbi, Makü, Kinzirek, Karni, Vedi, Dereçiçek, Abaran, Göyce, Mezre, Sürmeli, Iğdır, Aralık, Şerur, Sederek, Zerkemin nahiyeleri, Şuragöl livası, Nahçıvan sancağı gibi kısımlara ayrılmıştır. Sonraları eyalet Kaçar kabilesi tarafından idare edildi. Daha sonra eyalet toprakları üzerinde Revan ve Nahçıvan hanlıkları ortaya çıkmıştır.

Azerbaycan toprakları içinde bulunan Erdebil ve Halhal arazileri farklı bir konumda bulunmaktaydı. Erdebil, Safevî hanedanından dinî merkezi olduğu için Safevî şeyhleri tarafından idare edildi. Erdebil'in güneyinde bulunan Halhal arazisi ise şah sarayının atadığı özel hâkimler tarafından idare edilirdi. Buna göre de Tebriz eyaletine dâhil değillerdi⁵⁴.

1.3.2. XVI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan'ın Siyasî Durumu

1501'de Şah İsmail liderliğinde Tebriz merkez olmak üzere kurulan Safevîler adını Safevîyye tarikatının Pîri Şeyh Safiyüddin'den almıştır. Şeyh Safiyüddin'in Hazret-i Ali'nin soyundan geldiği ve yedinci imam Mûsa el Kâzım'a dayandığı ileri

⁵⁴ Vaqif Piriye, *Azerbaycan'ın Tarihî-Siyasî Coğrafyası*, Muallim Neşriyatı, Bakü, 2006, 34-37.

sürülmüştür. Merkezi Erdebil’de bulunan tarikat kısa sürede şöhrete kavuşmuştur. Safiyüddin’in ölümünden sonra (1334) tarikat şeyhliğine önce oğlu Sadreddin daha sonra sırasıyla Hâce Ali, Şeyh Şah İbrahim, Şeyh Cüneyd-i Safevî geçti. Cüneyd, Şirvanşahlar ile yaptığı mücadelede öldürülmüş (1460), onun ardından Şeyh Haydar’a tâbi olmuşlardır⁵⁵. Safevî tarikatının gücü onun döneminde gittikçe artmış, bu durum Akkoyunlu hükümdarı ve Şirvan yöneticilerini rahatsız etmiştir. Akkoyunlularla yapılan mücadele sonucu 1488’de Şeyh Haydar öldürülmüştür⁵⁶.

1490’da Akkoyunlu hükümdarı Yakub’un (1478-1490) ölümünden sonra başlayan taht kavgaları sırasında Safevî tarikatı lideri olan İsmail giderek güçlenmiş ve 1501 yılında Akkoyunlu şehzadesi Elvend’i yenilgiye uğratarak Tebriz’e girmiş ve şahlığını ilan etmiştir.

Osmanlı-Safevî ilişkileri XVI. yüzyıl başında olumsuz bir ortamda başlamış ve XVII. yüzyılda da gergin bir şekilde devam etmiştir. Mezhep faktörü ilk dönemlerde iki devlet arasındaki mücadelelerin sebepleri arasında yer almakla birlikte bunun yanında iç ve dış dinamikler, bölgesel çeşitlilikler, ittifaklar da mücadelenin sebepleri arasında sayılabilir.

Safevî Devleti’nin Anadolu’da Türkmen kitleleri üzerinde dinî-siyasî propaganda yapması Osmanlı ile gerginliğe sebep olmuştur. Safevîler, Sultan II. Bayezid döneminde (1481-1512) yaşanan Şah Kulu İsyanı’nı açıkça desteklemişler, ancak Sultan II. Bayezid batıdaki gelişmelere öncelik verdiği için bu konuda pasif bir tutum sergilemiştir. Bu durum Safevîlerin güçlenmesinin yolunu açmıştır. Sultan II. Bazyezid’den sonra tahta çıkan Sultan I. Selim (1512-1520), 1514 yılında Çaldıran Savaşı’nda Safevî Devleti’ni yenilgiye uğratmıştır. Bu gelişmenin sonucunda Safevî tehdidi tam anlamıyla ortadan kalkmamış, ancak Şah I. İsmail’in Anadolu’ya yönelik faaliyetlerinde azalmaya neden olmuştur.

Sultan I. Süleyman döneminde (1520-1566) Osmanlı Devleti, İran’a üç büyük sefer düzenlemiş ve bunların sonucunda Anadolu’nun doğusunu korumak, Azerbaycan, Irak-ı Arap’ta kontrolü sıkı tutmak, Fırat Nehri’nin Osmanlı ve Safevî toprakları arasında doğal bir sınır haline getirmek gibi planlarını büyük ölçüde

⁵⁵ Gündüz, a.g.m., 457-459.

⁵⁶ M. Serkan Taflıoğlu, “İran Türk Safevî Devleti’nin Kuruluşu ve Türk Tarihine Stratejik Etkisi”, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, IV, 13, 2012, 105-115.

gerçekleştirmiştir⁵⁷. Sultan III. Murad döneminde (1574-1595) İran üzerine sefer düzenlenmiş Tebriz, Güney Kafkasya, Karabağ, Azerbaycan, Luristan toprakları ele geçirilmiştir⁵⁸. Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında gerçekleşen savaşlar sonucunda 1590'da İstanbul (Ferhad Paşa) Antlaşması yapılarak bir barış ortamı oluşturulmuş ve Azerbaycan dâhil olmak üzere Kafkasya'nın büyük bir kısmı Osmanlılara bırakılmıştır. Osmanlıların XVII. yüzyılda içte ve dışta yaşadığı bazı olumsuz gelişmeler sonucunda Safevî hükümdarı Şah I. Abbas 1603'te Güney Kafkasya'daki Azerbaycan topraklarında bulunan Osmanlı askerî birliklerine karşı savaşa başlamış ve kısa zamanda Tebriz, Nahçıvan daha sonra ise Revan'ı ele geçirmiştir⁵⁹.

Safevîler, Osmanlı Devleti ile 1612 yılında imzalanan Nasuh Paşa Antlaşması'na aykırı olarak askerî hârekata devam etmiş, Kerkük, Necef, Bağdad gibi şehirleri ele geçirmişlerdir (1624). Şah I. Abbas 1629 yılında vefat edince yerine torunu Şah Safî (Sam Mirza) Safevî tahtına geçmiştir. Şah Safî döneminde Osmanlılar, İran'a saldırmış ve Revan'ı ele geçirmişlerdir, ancak Revan kısa sürede Safevîler tarafından tekrar ele geçirilmiştir⁶⁰.

Erdelan'da Osmanlı kuvvetlerini bozguna uğratarak Revan'ı geri alan Safevîler, barış talebinde bulunmuşlardır. Ancak Sultan IV. Murad, yeni bir sefer düzenlemeyi düşündüğü için bu teklifi kabul etmemiş ve Bağdad seferi hazırlıklarına başlamıştır⁶¹. 1638 yılında Bağdad fethedilmiştir. 1639 yılında Osmanlı ve Safevî Devleti arasında Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmıştır⁶². Bu antlaşmaya göre Kars, Ahıska, Şehrizar, Bağdad, Basra sınırlarına dâhil olan kale, köy, dağ vb. yerleşim yeri olsun veya olmasın Osmanlılara ait olacak, Osmanlılar da Safevî topraklarına müdahale etmeyeceklerdir. Sınır meseleleri dışında değinilen tek konu, peygamber eşine ve ashabına yönelik hakaretlerin engellenmesidir. Osmanlı Devleti, Irak-ı Arap'ta egemenliklerinin tanınması karşılığında Azerbaycan'daki taleplerinden

⁵⁷ Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1612-1639)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, 4-5.

⁵⁸ Gündüz, a.g.m., 457-459.

⁵⁹ Özer Küpeli, "Transkafkasya'da Güç ve Rekabet: XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevî Mücadelesi," *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 1, 2015, 95-113.

⁶⁰ Gündüz, a.g.m., 457-459.

⁶¹ Küpeli, *Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1612-1639)*, 163.

⁶² Gündüz, a.g.m., 457-459.

vazgeçmiştir⁶³. Bu antlaşma Osmanlı-İran sınırını büyük ölçüde belirlediği gibi uzun süreli bir barış dönemini de başlatmış oldu⁶⁴.

1.3.3. XVI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Bulunan Seyyahlar

Vincenzo D'Alessandri, 1571 yılında Venedik elçisi olarak İran'a gitmiştir. Raporlarında sarayına gittiği Şah Tahmasb'ın durumuna, İran'ın siyasî, askerî ve sosyal durumlarına değinmiştir. Ludovico de Varthema, Safevîlerin ilk kurulduğu dönemlerde İran'a gitmiştir. Ancak seyahatnamesinde Safevîlerle ilgili detaylı bilgiler vermemektedir.

Giovanni Battista Vechietti, İran'a Papa XIII. Gregory tarafından gönderilmiştir. Vechietti, 1586'da Tebriz'e gitmiştir. 1601 yılında ikinci kez İran'a gitmiş ve Osmanlı'ya karşı ittifak arayışında olmuştur. İran'ın durumu, İran şahı ile ilgili bilgiler ve kalelerle ilgili bilgilere değinmiştir. Antonio Tenreiro, 1523 yılında Portekiz'in Hindistan valisi Duarte de Meneres tarafından Safevî ülkesine gönderilmiştir. Seyahatnamesinde Sünnîler ve Şîîlerin yaşam tarzları hakkında bilgi vermiştir.

Don Garcia de Silva Figueroa, 1614 yılında İspanya kralı tarafından İran'a gönderilmiştir. Amacı ise İpek ticaretini geliştirmektir. İran'ın sosyo-kültürel durumun, şehirleri, yolları hakkında bilgiler vermiştir. Jean Baptiste Tavernier, Şah Safi, II. Şah Abbas, Şah Süleyman dönemlerine dair gelişmelere değinmiş, eyaletler, dağlar, limanlar, nehirler, sosyo-kültürel özellikler hakkında bilgiler vermiştir. Portekizli seyyah Nicolau De Orta Rebelo, 1606 yılında İran'a gitmiştir. Şehirler, mimari eserler, bağlar, bahçelerle ilgili bilgiler vermiştir.

Jean Chardin 1665 yılında Tebriz, Kazvin ve İsfahan'a gitmiştir. İran hakkında Avrupalı seyyahlar arasında en ayrıntılı bilgiler veren seyyahlar arasında yer almaktadır. Mimari eserlerden, bağlar, bahçelere, bölgenin bitki örtüsüne kadar ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Fransız seyyah Sanson 1683 yılında XIV. Louis tarafından İran'a gönderilmiştir. Safevîlerin siyasî durumları, kültürleri hakkında bilgiler vermiştir.

⁶³ Küpeli, *Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1612-1639)*, 199.

⁶⁴ Gündüz, a.g.m., 457-459.

Kempfer, İsveç elçilik heyetiyle birlikte 1683 yılında İran’a gitmiştir. Halkın gelenek, görenekleri, İran’ın ordusu, sarayları hakkında bilgiler vermiştir⁶⁵.



⁶⁵ Eralp Erdoğan, “Safevî Tarihine Dair Bir Bibliyografya Denemesi: XVI ve XVII. Yüzyıllarda Safevî Devleti’ne Giden Bazı Yabancı Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XXI, 1, 2017, 11-25.

2. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİNDE AZERBAYCAN ŞEHİRLERİ

2.1. XVII. Yüzyılda Osmanlı-Safevî İlişkileri ve Evliya Çelebi'nin Azerbaycan'a Seyahatleri

XVII. Yüzyılda yaşamış Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi, elli yılı aşkın yaptığı seyahatleri Seyahatnâme adlı on ciltlik eserinde toplamıştır. Osmanlı topraklarının birçok yerine seyahat etmiş ve bununla da kalmamış komşu ülkeleri de gezmiştir. İran da bu ülkeler arasında yer almaktadır. 1646 ve 1655'te olmak üzere iki kez İran topraklarına gitmiştir⁶⁶.

1646'daki seyahat Erzurum'dayken Defterzâde Mehmed Paşa tarafından Tebriz'e elçi olarak gönderilmesiyle gerçekleşirken, ikinci seferi ise Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa tarafından 1655'te tekrar Tebriz'e gönderilmesiyle gerçekleşmiştir. Bu seferleri sonucunda da birçok yeri dolaşma imkânı bulmuştur.

1646'daki ilk İran seyahatini yapmasında ve Tebriz valisine elçi olarak gönderilmesinde sınırlarda yaşanan bazı olumsuz hadiseler etkili olmuştur. 1639'da Osmanlı ve Safevî Devletleri arasında Kasr-ı Şîrin Antlaşması yapılmış, ancak sınırlarda bazı sorunlar yaşanmaya devam etmiştir. Sınırlarda bulunan valiler bu sorunları merkezlerine iletmeden kendi aralarında çözmeye çalışmışlardır. Evliya Çelebi ise bu tarz bir hadisenin sonucunda Tebriz'e gönderilmiştir⁶⁷.

Safevî sınırındaki Şoşık Kalesi beyi, İran'ın Revan Kalesi nahiyelerinden birçok yeri yağmalamıştı. Bunun üzerine Revan Hanı Ali Han, Erzurum Beylerbeyi Defterzâde Mehmed Paşa'ya elçiler göndererek Şoşık beyinden şikâyetçi olduğunu ifade eden mektuplar göndermiştir⁶⁸. Gerilen ilişkileri düzeltmek için Mehmed Paşa, Şoşık hâkiminin üzerine harekete geçmeye karar vermiş ve asker toplanmıştır. Toplanan asker sayısı yetmiş altı bini bulmuştur. Üzerine kuvvet sevk edildiğini öğrenen Şoşık hâkimi Mustafa Bey, Makü Kalesi'ne gitmişti. Kalabalık ordu

⁶⁶ Cavid Qasimov, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde Azerbaycan Şehirleri'nin Fizikî Durumu ve Mimari Yapılarla İlgili Malumatlar", II. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi'ne Sunulan Bildiri, Konya, 2012, 123.

⁶⁷ Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", 69-97.

⁶⁸ Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmadan, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman), II/1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, 250. (Buradan sonra kısaca EÇS olarak kullanılacak ve kitap numarası belirtilecektir.)

karşısında Makü Kalesi'nin Safevî kumandanı, Şoşik hâkimi Mustafa Bey'i teslim etmiştir. Bu gelişmeden sonra kale komutanından barış antlaşmasının hükümlerine göre Makü Kalesi'nin boşaltılması talep edilmiştir. Bu sırada İran'dan gelen elçiler uğurlanmış, Evliya Çelebi ise Tebriz Hanı'na götürmesi istenen nâmelerle, beraberindeki kırk beş kişi ve Tebriz hanının elçisi Seyf Ali Han ile birlikte yola çıkmıştır. Evliya Çelebi'ye verilen nâmelerin içeriğinde Erzurum Beylerbeyi, Tebriz Hanı'ndan gerginliklerin aksattığı ticaretin canlanması için kervanların tekrar Erzurum'a gelmesi yönünde istekte bulunmuştur. Bu görevi sayesinde Azerbaycan, Şirvan, Dağıstan ve Gürcistan topraklarına seyahat etmiştir⁶⁹.

İkinci kez Tebriz'e gitme nedenlerinin başında ise, Van sınırlarındaki Pinyanişi aşireti mensuplarının Safevî topraklarına girip yağmada bulunmaları gelmektedir. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre, Pinyanişilerin yağmaya girişmesinden sonra, Acem de (Safevîler) Kürtlerden intikam almak için Rumiye Hanı, Çevlan Sultanı, Biredos Sultanı, Dümdümi Sultanı, Dümbüli Sultanı ve Salmas Sultanları toplam 10.000 asker toplayıp Pinyanişi vilâyeti üzerine harekete geçip nice köylerini talan edip Hasanî Yaylası'ndan tam 40.000 koyun alıp Rumiye Şehri'ne dönmüşlerdir. Bu olay üzerine İpşir Mustafa Paşa, Melek Ahmed Paşa'yı Acem serdarlığına tayin bahanesiyle Van'a sürdü. Ancak Melek Ahmed Paşa Van'a ulaşmadan İpşir Mustafa Paşa katledilince Kara Murad Paşa sadrazam olmuş ve sınır boylarında yaşanan bu sorunların diplomatik yollarla çözülmesi amaçlanmış, bu amaçla elçiler gönderilmişti, Evliya Çelebi de Urmiye Hanı ve Tebriz Hanı'na nâme götürmek üzere elçi tayin edilmişti⁷⁰. Bu seyahatinde Tebriz'den güneye doğru hareket ederek Sultaniye, Nihavend, Hemedan, Kazvin, Kaşan gibi şehirleri dolaşma imkânı bulmuş ve gezisini Bağdat'ta sonlandırmıştır⁷¹.

⁶⁹ Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", 69-97.

⁷⁰ EÇS, II/1, 370.

⁷¹ Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", 69-97.

2.2. Güney Kafkasya’da Bulunan Azerbaycan Şehirleri

2.2.1. Nahçıvan

Evliya Çelebi, Nahçıvan’ı *Nakş-ı cihan* (dünyanın süsü) olarak açıklamıştır. Nahçıvan’ın Şah Efrasiyab tarafından kurulduğunu belirtmiştir⁷². Tarihi çok eskilere dayanan Nahçıvan, Manna, Med, Makedonya, Pers, Atropatene, Roma İmparatorluğu gibi birçok devletin hâkimiyetine girmiştir. Bir süre Sâsânîlerin hâkimiyetinde kalan şehir VII. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu’nun Sâsânîlerle yaptığı savaşlardan sonra Doğu Roma İmparatorluğu’nun eline geçti.

Hız. Osman döneminde İslâm orduları tarafından fethedildi. 1064 yılında Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan zamanında ele geçirilerek şehirde Türk hâkimiyeti başladı. 1224 yılında Moğollar bölgeyi ele geçirmeye başladılar, bir süre İlhanlı hâkimiyetinde kalan şehir 1387’de Timur’un eline geçti. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin idaresinde de bulunan Nahçıvan 1501 yılından sonra Safevî hâkimiyetine geçti. Çaldıran Savaşı’ndan (1514) sonra kısa aralıklarla Osmanlı idaresi altına girdi. Kanuni Sultan Süleyman’ın 1553’teki İran Seferi doğrudan Nahçıvan üzerine gerçekleştirildi ve şehir ele geçirildi. 1578’de başlayan Osmanlı-Safevî savaşlarında şehri ele geçiren Osmanlı Devleti ilk defa kalıcı bir idare kurdu. Bu tarihten sonra şehir Safevî ve Osmanlı Devleti arasında birçok defa el değiştirdi⁷³.

Evliya Çelebi, Nahçıvan’ın Şah Efrasiyab zamanında bakımlı bir şehir olduğunu belirtmiştir. 1292’de kale Moğollarca yıkılmış, daha sonra XVI. yüzyılda Şah I. İsmail tarafından tamir edilmiştir. Sultan IV. Murad zamanında da şehir yıkılmıştır. Yaşanan bu olaydan sonra on bin iki yüz toprak örtülü büyük evler, yetmiş cami, kırk mescit, yirmi konuk sarayı, yedi hamam ve bin kadar da dükkân yapılmıştır.

İkliminin biraz sertlik gösterdiği ve bu yüzden bağı ve bahçesinin az olduğunu belirtir. Pamuğu, tahılı ve buğdayı herkesçe beğenilir. Kalemkârî behrampuru ve destehan çitleri (pamuk bez) Nahçıvan’ın dünyaca meşhur işleridir. Kara arpası, kavunu ve karpuzu boldur.

⁷² Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, II, 236.

⁷³ Hüsametdin Karamanlı, “Nahçıvan”, *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006, 294-297.

Evliya Çelebi, Nahçıvan’da halkın giyim kuşamını ise şöyle tarif etmektedir; *erkekleri zürzuvileli tâc üzere serbend sarıp kalemkârî peşk-peş (yenli) elbise giyerler ve ayaklarına renkli keçe çakşır ve yeşil, kırmızı, narenci ve turuncu ayakkabı (pây-puş) giyerler. Kadınları sivri takke giyip üzerlerine beyaz car bürünüp ayaklarına renkli çizme giyerler.*

Nahçıvan’da bulunan camilerin Cenabî Ahmed Paşa Camii, Ferhad Paşa Camii, Güzel Ali Paşa Camii, Cağaloğlu Camii ve Hadım Cafer Paşa Camii olduğunu söyler ve bu camilerin süslü, nakışlı, kâşî çini ile yapıldığını belirtir. Otuz üç minareleri vardır. Ahmed Paşa Cami’sini İstanbul’daki Rüstem Paşa Cami’sine benzettir. Şehirde bulunan Cenabî Hamamı ve Zal Paşa Hamamı’nın havasının, suyunun güzel ve bakımlı hamamlar olduğunu ifade etmiştir.

Şehir halkı Dihkan dilini konuşur, ârif, şair ve nedimler ise Pehlevî dili ve Moğol dili ile konuşurlar. Evliya Çelebi, Nahçıvan’ın etrafında pek çok kale bulunmasına rağmen bu kaleleri göremediğini söyler ve Alıncak, Susuşmervan, Seran Kaleleri gibi birkaçının ismini belirtir⁷⁴.

Evliya Çelebi eserinde Nahçıvan şehri sınırlarına yakın Zuchan, Keremiş, Sükûn, Sidirgi, Veşle Çayı Kenti gibi kasaba ve kentlerden ve Ahmed Bey Zaviyesi’nden bahsetmiş ve şu bilgileri kaydetmiştir;

Zuchan Kenti, Nahçıvan hanının hâssı olan bu kasaba imar edilmiş bir kenttir. Keremiş Kenti, Nahçıvan sınırında bin haneli, yedi camili, han, hamam, çarşı ve pazarları olan büyük bir kenttir. Sükûn Kenti, Nahçıvan sınırında Sükûn Dağı eteğinde bulunan bakımlı bir köydür. Sidirgi Kenti, Nahçıvan’da bulunan bu kasaba İmam Rıza vakfidir. Vergilerden muaf, bakımlı, bağı, bahçesi bol bir yerdir. Halkı Şîî mezhebindendir⁷⁵. Veşle Çayı Kenti, Aras Nehri’ne katılan bu nehir Nahçıvan dağlarından doğar⁷⁶. Evliya Çelebi’nin kayıtlarında Sidirgi Kenti ve Veşle Çayı Kenti ile ilgili bilgi yer alırken günümüz Nahçıvan sınırlarında bu iki kent ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.

⁷⁴Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, II, 236-238.

⁷⁵EÇS, II/1, 266.

⁷⁶EÇS, II/1, 309-329.

Ahmed Bey Zâviyesi, Nahçıvan'da bulunan imar edilmiş, beş yüz haneli, üç camili, bağlı, bahçeli bir yerdir. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde iken Zal Paşazâde Ahmed Paşa buraya cami yaptırmış ve halkın dilinde bu kent *Ahmed Paşa Zâviyesi* diye anılmıştır. Bu kasaba o caminin vakfıdır⁷⁷.

2.2.2. Büyük Karabağ

Evliya Çelebi'ye göre Nahçıvan toprağında bulunan bu şehri Menuçehr (Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı Şeddadoğlullarından) yapmıştır. Sultan III. Mehmed (1595-1603) zamanında Osmanlı'nın elindeydi, 1635'te tekrar Sefevîlerin eline geçti. Ancak Sultan IV. Murad'ın Revan seferinden sonra bu şehri tahrip ettiğini ve yıkıntının kalıntılarının devam ettiğini ifade etmiş ve Timur Han'ın da bu şehirde bolluk içinde yaşadığını belirtmiştir. On bin kadar hane, yetmiş mihrap, camiler, hanlar, hamamlar ve çarşıları çoktur. Meyvelerinin, yiyecek, içeceklerinin bolluğundan da söz etmiştir⁷⁸.

2.2.3. Küçük Karabağ

Evliya Çelebi'ye göre Küçük Karabağ Azerbaycan şehirleri içerisinde yer alır. Şehrin kalesini Sultan III. Mehmed'in vezirlerinden Koca Ferhad Paşa yıkmıştır. Daha sonra yeniden tamir edilmiş, ancak Sultan IV. Murad zamanında yeniden yıkılmıştır. Üç bin hane, yedi cami, yedi hamam, üç han, altı yüz dükkân bulunur. Toprağı verimlidir, üzümeleri, vişneleri, eriği, narı, ayvası meşhurdur.

Şehir halkı şehri yeniden imar etmeleri için vergiden muaf tutulmuştur. Evliya Çelebi bu şehirden bahsederken Azerbaycan vilâyetinde üç tane Karabağlar olduğundan söz etmiştir⁷⁹.

2.2.4. Revan

Şehrin adı kaynaklarda Ereuni, Erevan, Yerevan ve Hrastan olarak da geçmektedir. Bazı kaynaklarda şehrin adının Arrân'dan türemiş olabileceği

⁷⁷ EÇS, II/1, 267.

⁷⁸ Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, II, 235.

⁷⁹ EÇS, II/1, 275.

belirtilirken bazılarında ise Urartuların kurduğu Erebuni Kalesi'nin adına dayandığı ifade edilmektedir. Revan şehrinin kuruluş tarihine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda şehirdeki yerleşimin XII-XIII. yüzyıllarda gerçekleşmiş olabileceği belirtilir. İlk önce Timurluların daha sonra ise Akkoyunlu ve Karakoyunlu hâkimiyetine giren⁸⁰ Revan'ın bir cazibe merkezi haline geldiği dönem Karakoyunlu Devleti'nin hâkimiyetinde bulunduğu zamana rastlamaktadır. Safevî Devleti'nin Kafkasya topraklarındaki önemli bölgelerinden biri olan Revan; Anadolu, İran ve Kafkasya arasında önemli bir konuma sahip bulunmaktaydı. Bu durum, şehrin Osmanlı-Safevî devletleri arasında mücadelelere sahne olmasına sebep olmuştur⁸¹.

Evliya Çelebi, Revan şehrinin yapılmasından bahsederken bu şehrin 1407 yılında Timur Han'ın tüccarlarından Lahicanî Hoca Can adında zengin bir bezirgânın bu topraklara gelip yerleştiğini, pirinç ekimine başladıklarını ve Revan'ı büyük bir kent yaptıklarını belirtmiştir⁸². 1509 yılında Şah İsmail, Revan Kulu adlı hanına kale yapması için emir vermiş ve bu kale yedi senede tamamlandıktan sonra adı Revan olmuştur. Zengi Nehri'nin doğu tarafında tuğla ve taştan yapılmış bir kaledir. 1525 yılında Kanuni Sultan Süleyman Nahçıvan Seferi sırasında, Nahçıvan alındıktan sonra Revan'ı yağmalattırılmıştır. Kalenin bazı kısımlarını yıkmışlardır.

Sultan III. Murad zamanında 1582 yılında Veziriazam Ferhad Paşa askerleriyle Acem ülkesine başkumandan olup, Gence, Şirvan, Şamahı, Revan ve Nahçıvan taraflarını tahrip etmiştir. Ferhad Paşa, harap olmuş Revan Kalesi altına gelip çadırını kurmuş⁸³ Tokmak Han tarafından boşaltılan şehri zapt edip üs olarak kullanmak için bir kale yapılmasına karar vermiştir⁸⁴. Kırk beş günde kale tamamlanmış, ilk beylerbeyliği Cağaloğlu Yusuf Paşa'ya verilmiştir. Yusuf Paşa tarafından bakımlı bir yer haline getirilmiştir. Halkına adaletle muamele etmiştir.

1603 yılında gerçekleşen saldırılar karşısında kale Tokmak Han'a bırakılmış ve Osmanlı kuvvetleri Kars Kalesi'ne oradan da Erzurum'a geçmişlerdir. 1635

⁸⁰ Mustafa Aydın, "Revan", *DİA*, XXXV, İstanbul, 2008, 26-29.

⁸¹ Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", 69-97.

⁸² Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zıllî, *a.g.e.*, II, 281.

⁸³ EÇS, II/1, 321.

⁸⁴ Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", 69-97.

yılında IV. Murad, Revan üzerine harekete geçti. Dokuz gün boyunca kaleye saldırı yapıldı ve sonunda kaledekiler aman dilemek zorunda kaldılar. O tarihte Revan hâkimi Mir Gûne Yusuf Han'dı⁸⁵. Revan şehri çok fazla Osmanlı hâkimiyetinde kalamamıştır. Yapılan savaşlar sonucunda Safevî hâkimiyetine geçmiştir. Evliya Çelebi şehre geldiğinde Revan, Safevî hâkimiyetindeydi⁸⁶. Evliya Çelebi, Revan Kalesi'nin Osmanlı Devleti'nin saldırıları karşısında yedi gün dayanamadığını belirtir.

Güneyinde, doğusunda ve kuzey taraflarında hendekleri çoktur. Üç tane sağlam demir kapısı vardır. Güneydeki kapısına Tebriz Kapısı, kuzeydeki Meydan ve Yayla Kapısı, batı tarafındaki kapısına Köprü Kapısı adını vermişlerdir.

İran Azerbaycanı ülkesinin son sınır şehri olan Revan'da üç bin kale neferatı, üç bin han askeri, yedi bin eyalet askeri vardır. Birkaç kez beylerbeylik olmuştur. Kadı, molla, şey şerifi, kelenteri, darugası, münşisi, yasavul ağası, korucubaşısı, eşik ağası, diz çöken ağası, yedi adet mihamdârları ve şahbenderleri bulunmaktadır. İki bin altmış hane, han sarayı, camileri, hanları, hamamları, çarşı ve pazarları vardır⁸⁷

Evliya Çelebi'nin Sehayatnâmesi'nde Revan toprağında yer alan Kağaç, Avşarlı, Millî, Tut Alımı, Masir, Seyfeddin Han, Hocabağda, Demirci Hasan kentlerinden, Büyük Zengi Nehri ve Büyük Aras Nehri'nden bahsedilmiştir. Seyyahın verdiği bilgilere göre;

Kağaç Kenti, bir cami, han, hamamları olan, üç yüz haneden ibarettir. Revan toprağında yer alan Avşarlı Kenti'nde bin hane, cami, han, hamam ve çarşı vardır. Bakımlı bir kenttir. Pirinçleri boldur. Halkı Sünnî Avşar kabilesi Türkmenleridir. Kelenteri ve mihamdârı vardır. Revan sınırında yer alan Millî Kenti'nde beş yüz ev, bağ, bahçe, cami, hamam ve hanlar bulunmaktadır. Aras'a katılan Millî Nehri kenarında kurulmuştur. Tut Alımı, büyük ağaçları olan bir ovadır, evleri yoktur. Masir Kenti, bakımlı, bağlı, bahçeli bir yerdir. Revan'da bulunan bu kasabada yedi cami, üç hamam, üç yüz kadar dükkân bulunmaktadır⁸⁸.

⁸⁵ EÇS, II/1, 322-325.

⁸⁶ Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", 69-97.

⁸⁷ Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, II, 285.

⁸⁸ EÇS, II/1, 263.

Seyfeddin Han Kenti, Revan sınırında yer alır. Revan hanlarından Seyf Kulu Han yapısı ve Revan hanlarının hâssı olan kentte seksen hane, bir cami vardır. Beş yüz hanesi, camisi ve hamamları olan Hocabağda Kenti, Revan Hanı'nın hâssıdır. Demirci Hasan Kenti, kış aylarında Türkmen kabilelerinin gelip yerleştikleri büyük bir kenttir. IV. Murad Han zamanında ma'mur yerler harap edilmiştir⁸⁹.

Büyük Zengi Nehri, Haran dağlarından doğan bu nehir birçok yerden geçerek başka nehlere karışır ve Gilân Gölü'ne dökülür. Büyük Aras Nehri, Van eyaletinde Pinyanişi Kürtleri dağlarından doğar, kuzey tarafa akar ve Zengi Nehri'ne katılır⁹⁰.

2.2.5. Şeki

Evliya Çelebi, Şeki Kalesi'nin Gürcistan'ın Şavşad Meliklerinden Aleksandr Han tarafından yapıldığını belirtir⁹¹. Güney Kafkasya'nın doğu kesiminde yer alan şehrin adının bölgenin Araplar tarafından ele geçirilmesinin ardından burada oturan şeyhten geldiği ve zamanla *Şeki* biçimini aldığı ifade edilmektedir. Şehrin IV. yüzyılda yayılmaya başlayan Hristiyanlığın önemli merkezlerinden biri haline geldiği belirtilir. VII. yüzyılda Müslüman Arapların hâkimiyeti altına giren şehir, Arap hâkimiyetinin zayıflamasıyla bağımsız meliklik haline gelmiştir (IX. yüzyıl). XI. yüzyılda Şirvanşahlar'ın daha sonra ise İlhanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Birçok devletin hâkimiyeti altına giren bölge, Akkoyunlu ve Karakoyunlular döneminde eski cazibesini yitirmiştir. Safevîler döneminde tekrar önemi artan Şeki, Osmanlı-Safevî savaşları sonucunda⁹² 1578 yılında Sultan III. Murad'ın veziri Lala Kara Mustafa Paşa tarafından fethedilmiştir. Sultan Mustafa'nın (1617-1618) tahta çıktığı yıl Safevîler tarafından tekrar ele geçirilmiştir. Sultanlık konumunda olan Şeki, bin askere sahiptir.

Şeki Kalesi, Şirvan eyaletinde bir tepe üzerinde yer almaktadır. Hendeği yoktur. Çevresi üç bin adımdır. Gence Kapısı ve Şirvan Kapısı vardır. Dağıstan sınırında yer alan ma'mur bir kaledir. Üç bin hane, han, hamamları ve küçük bir

⁸⁹ EÇS, II/1, 309-329.

⁹⁰ EÇS, II/1, 275

⁹¹ EÇS, II/2, 332.

⁹² Mustafa Aydın, "Şeki", *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010, 489-491.

çarşısı olan kalede yedi mihrap vardır. Mirza Ali Bey Camii, çarşıda kale içinde Velağışoğlu Ahmed Beğ ve III. Murad Camii bakımsız camilerdir⁹³.

2.2.6. Niyazâbad

Şeki Kalesi'nden sonra batıya doğru ilerleyip Niyazâbad'a gelen Evliya Çelebi⁹⁴ bu şehrin Şirvan sınırında yer aldığını ve Yezdicerd Şah yapısı olduğunu belirtmektedir. Eski dönemlerde büyük bir şehir olan Niyazâbad'da önceki dönemlerin yapı kalıntılarının bulunduğunu ifade etmiştir. İlk önce Moğollar, daha sonra ise Sultan III. Murad Han'ın veziri Ferhad Paşa'nın emriyle harap edilmiştir.

Kırk mahalle, kırk mihrap, camiler, han, hamamlar, çarşılar, bağ ve bostanları olan şehir, sultanlık konumundadır. Bin nökeri, on iki hâkimi vardır⁹⁵.

2.2.7. Gence

Bakü'nün batısında yer alan Gence, Azerbaycan'ın eski şehirlerindendir. Şehrin adı, Arap kaynaklarında Kenze, Fars kaynaklarında Gence, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında Gandzak şeklinde geçmektedir. Gence'de Araplardan önce göçebe Türkler yaşamaktaydı. Bölge, Hazarlarla Arapların savaşlarına sahne olmuştur. Arap fetihlerinin başladığı dönemde küçük bir şehir durumunda olan Gence, Rusların 943-944 yıllarında bölgeye gelmelerinden sonra hızla gelişmeye başlamış, şehrin etrafında surlar ve hendekler yapılmıştır. 970-971 yılında Şeddâdîler'in hâkimiyeti altına girmiş ve bu dönemde daha da gelişerek, ticarî faaliyetlerin merkezlerin biri olmuştur.

XI. ve XII. yüzyıllarda Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetinde kalan şehir 1221'de Moğolların saldırısına uğramış, ancak kesin bir sonuç alamamışlardır. 1225 yılında Celâleddin Hârizmşah Gence'ye hâkim olmuştur. Ancak tam bir egemenlik kuramamıştır. Moğollar 1235 yılında Gence'ye yeniden saldırmış ve şehri ele geçirip tahrip etmişlerdir. Dört yıl harap halde kalmış, İlhanlı hükümdarı Gazan Han döneminde kalkınmaya başlamıştır. XIV. yüzyıl ortalarında Celâyirlilerin hâkimiyeti

⁹³ EÇS, II/2, 332-333.

⁹⁴ Kûpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", 69-97.

⁹⁵ EÇS, II/2, 336.

altına girmiştir. Karakoyunlu, Timur ve Akkoyunlu Devleti'nin hâkimiyetinde de kalan şehir 1501 yılından sonra Safevî Devleti'nin önemli vilâyetlerinden biri haline gelmiştir. XVI. yüzyıl sonlarında bölge, Osmanlı-Safevî savaşlarının yaşandığı yerlerden biri olmuştur⁹⁶.

Evliya Çelebi Gence'nin Ferhad Paşa tarafından 1582 yılında fethedildiğini belirtmiştir. Gence, 1606 yılında Safevîler tarafından yeniden ele geçirilmiştir⁹⁷. Gence Kalesi'nin Safevîler tarafından yıkıldığını ifade ettikten sonra şehir hakkında malumat vermiştir. Gence altı bin haneli, bağ, bahçe, cami, han, hamam, imaret, bedesten ve çarşıları olan bir şehirdir. Şehrin bağları içinden Kürün Çayı akmakta ve Kür Nehri'ne katılmaktadır. Sulu üzümü, Gence ipeği, demiri ve at nalı meşhurdur. Halkı pirinç, pamuk ve ipek ile geçinmektedir. Hanlık olan şehir, üç bin nökere, sahiptir. Münşisi, darugası, kelenteri ve kadısı vardır⁹⁸.

Evliya Çelebi eserinde Gence sınırları içerisinde bulunan Kilk-i Hezâr Ahmedî ve Meküçüvür Kenti ile ilgili şu bilgileri kaydetmiştir;

Kilk-i Hezâr Ahmedî, önceki dönemlerde şehir olan bu kentte yedi yüz hane, bağ, bostan, camiler, han ve hamamlar vardır. Bakımlı ve büyük bir kent olan Kilk-i Hezâr Ahmedî, Gence Hanı'nın hâssıdır. İbrişimi dünyaca beğenilmektedir.

Meküçüvür Kenti, yedi yüz hane, cami, han ve hamamları olan kent, Müslüman kenti diye bilinmektedir. Gayrimüslim yoktur. Gence sınırında bulunan bu kentin ipeği beğenilir⁹⁹.

2.2.8. Şamahı

Kaynaklarda Şervân veya Şâberan/Şâburân şeklinde geçen Şirvan adının, Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev Enûşirvân'ın isminden geldiği belirtilmektedir. VII. yüzyılda Müslüman Araplar tarafından ele geçirilen Şirvan bölgesi, valiler tarafından yönetildi. Şirvanşahlar uzun süre bölgeye hâkim oldular ve bu dönemde kurulan Şemâhî (Şamahı) şehri, Şirvan'ın merkezi oldu. Şah Tahmasp, 1538 yılında

⁹⁶ Oktay Efendizade, "Gence", *DİA*, XIV, İstanbul, 1996, 17-20.

⁹⁷ M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, 69.

⁹⁸ EÇS, II/2, 329-330.

⁹⁹ EÇS, II/2, 330-362

Şirvanşahlara son verince bölge Safevî hâkimiyeti altına girdi. Şirvan halkının Sünnî oluşu ve Safevîlere karşı Osmanlılardan sık sık yardım talebinde bulunmaları, bölgede Osmanlı-Safevî mücadelelerinin görülmesine sebep olmuştur. Yaşanan mücadeleler sonucunda Şirvan bölgesi Osmanlı Devleti ve Safevîler arasında birkaç kez el değiştirmiştir¹⁰⁰.

Evliya Çelebi, Şamahı Kalesi'nin kurucusunun İran ülkesi şahlarından Yezdicerd Şah olduğunu ifade etmiştir. XVI. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman döneminde ele geçirilmiştir. Şah Tahmasp döneminde yedi ay kuşatılmış ve tekrar Safevîler tarafından ele geçirilmiştir. Evliya Çelebi, 1548 yılında Lala Mustafa Paşa ve 1583 tarihinde Sultan III. Murad'ın veziri Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından fethedilince kalenin tamir edildiğini belirtir.

Şamahı Kalesi, Kür Nehri kıyısında, yüksek bir tepe üzerinde bulunur. Sağlam surları olan taştan yapılmış bir kaledir. İç kalesi ma'mur iken, dış kalesinde yer yer yıkıntılar olmuştur. Kale kumandanı, diz çöken ağası, bin adet kale askeri bulunmaktadır. Şehir içinde yedi bin bakımlı ev, bağ ve bahçesi, yirmi altı mahallesi, yetmiş mihrabı, yedi medrese, bir aşevi, kırk sıbyan mektebi, yedi hamam, kırk dört kârgir yapı kervansaray, bin iki yüz dükkân vardır.

Evliya Çelebi, şehirde bulunan camilere de örnekler vermiştir; Div Ali Camii eski bir camidir. Kalabalık bir cemaate sahip olan Cami-i Kebir, kapılarının kapalı olduğu Anadolu tarzı bir cami olan Ferhad Paşa Camii, medrese olup hâlâ şehrin müftüsü tarafından ders okutulan Özdemiroğlu Camii. Havası ılıman olan şehrin pirinci, pamuğu, yedi çeşit sulu üzümü, Abbasî, meleçe armudu, karpuzu meşhurdur. Halkın çoğu Sünnî'dir¹⁰¹.

Evliya Çelebi'nin Seyahatâmesi'nde Şirvan bölgesinde dolayısıyla Şamahı şehrine bağlı olan Gök-Çay, Aksu, Gilân Çayı, Ferruhzad ve Altı Ağaç kentlerinden, Rûkal-i Azim (Büyük Rûkal) Kasabası'ndan bahsedilmiştir.

Büyük kent olan Gök-Çay'ın kelenterî ve mihmandârı vardır. Yedi haneli kentin bağı, bahçesi vardır, ipeği beğenilir. Halkın hepsi Sünnî'dir. Aksu Kenti'nde

¹⁰⁰ Mustafa Aydın, "Şirvan", *DİA*, XXXIX, İstanbul, 2010, 204-206.

¹⁰¹ EÇS, II/2, 340-342.

bin hane, cami, han, hamam ve çarşı vardır. Şirvan vilâyeti sınırında, Gilân Çayı kenarında altı yüz haneli bir kenttir. Kentte bağ ve bahçeler vardır. Ferruhzad, Şamahı sınırında beş yüz haneli, cami, han, hamam ve çarşısı olan bir kenttir.

Rükal-i Azim (Büyük Rükal) Kasabası, cami, han, hamam, bağ, bahçe, üç bin kadar toprak örtülü evleri olan, Şamahı yakınında bulunan küçük bir kenttir. Halkı genellikle Sünnî Terekemelerdir. Altı Ağaç, büyük bir kervansaray olan bu yer için Acemlerin “Şeş-dıraht” dediklerini ve Demirkapı sınırında Müskür Nahiyesi olan kentinin harap olduğunu ifade etmiştir.

Evliya Çelebi, Şirvan vilâyeti ve Şamahı şehri civarında bulunan Pir Merîzât Sultan ve Şeyh Hazret-i Merzâ Sultan Ziyareti ve Hızır Zinde Ziyareti türbeleriyle ilgili bilgi vermiştir;

Pir Merîzât Sultan, halkın bu ziyaret yerinin adı için Pir Merzâ dediğini, ancak doğrusunun Pir Merîzât olduğunu, İran’da *Diri Baba* denmesiyle meşhur olduğunu belirtmiştir. Merîzât kelimesi Farsça’da bükülmüş demektir. Yüksek bir dağın eteğinde büyük bir türbedir. Evliya Çelebi, türbenin manevî havasından bahsetmiş ve türbenin içine girildiğinde insan vücuduna bir titremenin geldiğini ifade etmiştir.

Şeyh Hazret-i Merzâ Sultan Ziyareti, herkesin ziyaret ettiği bu yer Diri Baba Sultan’ın şeyhidir. Acem şahlarından Şah Hudabende bu ziyaretin üzerinde bir kümbet ve bir tekke yapmıştır. Bu ziyaretin büyük vakıfları ve bol hayratları vardır. Yüksek bir kubbeye sahip olan Hızır Zinde Ziyareti Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından imar edilmiştir. Şirvan halkının ziyaret yeridir¹⁰².

2.2.9. Bakü

Hazar Denizi’nin batısında, Abşeron Yarımadası’nın güneyinde yer alan bir şehirdir. Şehrin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir¹⁰³. Bakü şehrinin ismi ve ismin ne anlama geldiği konusunda fikir birliği yoktur. Fars kaynaklarında *badkube*

¹⁰² EÇS, II/2, 330-362.

¹⁰³ Davut Dursun, “Bakü”, *DİA*, IV, İstanbul, 1991, 550-551.

olduğu ve *rüzgâr tutan yer* anlamında kullanıldığı ileri sürülmüştür¹⁰⁴. İslâm coğrafyacıları ise Bâkû, Bâkûh şeklinde eserlerinde yer vermişlerdir.

Şirvanşahlar, Moğollar ve Safevîlerin hâkimiyeti altına girmiştir. 1583 yılında Özdemiroğlu Osman Paşa Bakü'yü fethetmiştir. Bakü şehri Osmanlı ve Safevîler arasında birkaç kez el değiştirmiştir¹⁰⁵.

Evliya Çelebi, Bakü Kalesi'nin Moskova Kralı Dârâ'nın istilasını engellemek için Hazar Denizi kıyısında bir tepe üzerinde inşa edildiğini belirtir. Dörtgen şekilli taş yapıdır. İç kalesinin batı tarafında Nahçıvan demirinden yapılmış bir kapı bulunmaktadır. Çevresi yedi yüz adımdır. Yetmiş kulesi ve altı yüz bedeni vardır. Duvarının boyu kırk meliki zira (30 m) yüksekliktedir. Hendeği yoktur.

Kalenin içinde toprak örtülü yetmiş hane bulunmaktadır. Minaresi olmayan Haydar Şah Camii vardır. Han, hamam, çarşı ve pazar belirtisi yoktur. Dış surlarda üç kapı bulunmaktadır. Kuzey tarafında Gilân, kible yönünde Bâbu'l-ebvâb, batı tarafında Liman Kapısı'dır. Bu kısmında bağ, bahçe, cami, han, hamam ve çarşılar vardır.

Şirvan eyaletinde sultanlık konumunda olduğu için üç bin askeri, on iki hâkimi, kazası ve yedi nahiyesi vardır. Şehrin havasının yumuşaklığından söz etmiş, köylerinde pirinç, keten, pamuk yetiştirildiğini belirtmiştir.

Halkı genellikle Sünnîdir. Çin'den ve Moskova'dan elçiler ve bezirgânlar gelmekte, Acem diyarına samur, balık dişi, sincap, Bulgari, telâtin getirip, Bakü'den tuz, petrol, zaferan (safran) ve ipek alıp götürürler. Evliya Çelebi, Bakü safranının Safranbolu safranından daha güzel olduğunu belirtmiştir¹⁰⁶.

Evliya Çelebi, Bakü'de bulunduğu sırada, Revan Hanı Takî Ali Han'ın kız kardeşinin Bakü Han'ına verildiğini ve düğünlerine şahit olduğunu, bu düğünü yazarsa ciltlerce kitap olacağını belirterek hayranlığını ifade etmiştir.

¹⁰⁴ Ziya Valişov, *Bir İslâm Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Yüzyıl Başına Kadar)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008, 17.

¹⁰⁵ Dursun, a.g.m., 550-551.

¹⁰⁶ Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, a.g.e., II, 300-301.

Bu şehrin yakınlarında yedi yerde petrol(madenleri) bulunmaktadır. Sarı, kırmızı, kara renkte petrol vardır. Deniz kıyısında ve Müskür Nahiyesinde petrol çıkarılmaktadır. Yedi sekiz çeşit petrol vardır. Ancak sarı rengi makbul olanıdır. Siyah renginde olan petrol ise Şah için olanıdır. Siyah petrol kale kuşatmaları sırasında meşalelerde kullanılmaktadır. Bütün devlet dairelerinde yanan meşalelerde kullanılmaktadır.

Evliya Çelebi, Hazar Denizi hakkında da bilgiler vermektedir.¹⁰⁷ Hazar Denizi'nin o memleketin denizcilerinin ifadesine göre Karadeniz'den bir buçuk kat daha geniş olduğunu ve etrafının dört bin mil olduğunu belirtmiştir. Adası ve bir yerle bağlantısı yoktur. Limanları çok ve Karadeniz'den daha şiddetli deniz dalgaları yaşanmaktadır. Kibleden kuzeye uzunluğu dört bin mildir. Derinliği üç iskandil boyudur (yani üç yüz zira derin yeri vardır). Ülkeler arası ticaret yapanları taşıyan gemiler bulunmaktadır. Akdeniz'deki gibi usta gemicileri yoktur¹⁰⁸.

2.2.10. Derbend (Bâbu'l-ebvâb)

Kuruluşu ilköğüllara kadar inen bir yerleşim yeri olduğu belirtilir ve Sâsânîler tarafından V-VI. yüzyıllarda şehir kale haline getirilmiştir. Kaynaklarda *kapalı kapı*, *geçit* anlamına gelen *Derbend* adıyla anıldığı gibi *kapı*, *kapılar* veya *karakol* anlamına gelen *el-Bab*, *el-Ebvâb*, *Bâbu'l-ebvâb* (*demirkapı*) adlarıyla da belirtilmiştir.

627 yılında Hazarlar tarafından ele geçirilen Derbend, 652-653 yılında Arapların hâkimiyeti altına girmiştir. Kafkasya'da Abbasî hâkimiyetinin zayıfladığı sırada Derbend ve güneyindeki bölgelerde Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. 1239 yılında Moğol idaresi altına giren şehir İlhanlı-Altın Orda mücadeleleri sonucu sürekli el değıştirdiğı için tahribata uğramıştır. Şah İsmail 1509 yılında şehri zaptedip, bölgede Safevî hâkimiyetini başlatmıştır. 1538 yılında Şirvan, Safevî hâkimiyetine girince Derbend, Şirvan'a bağlı bir bölge haline getirildi. XVI. yüzyılın

¹⁰⁷ Cavid Qasimov, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Üsküdar Kız Kulesi'nin ve Bakü Şehrindeki Kız Kulesi'nin Tasviri", *VII. Üsküdar Sempozyumu'na Sunulan Bildiri*, İstanbul, Kasım 2012, 6.

¹⁰⁸ EÇS, II/2, 346-351.

ortalarında bölge, Osmanlı-Safevî savaşlarına sahne olmuş ve iki devlet arasında birkaç kez el değiştirmiştir¹⁰⁹.

Evliya Çelebi, şehri 1647 yılında görmüş, burayı Demirkapı adıyla anarak şehir kalesi hakkında bilgiler vermiş ve kalenin İskender-i Zülkarneyn tarafından yapıldığını belirtmiştir. Kale daha sonra, Emevioğullarından Abdülmelik oğlu Yezid tarafından fethedilip Emevi hâkimiyeti altına alındı. Demirkapı Kalesi, tarih boyunca pek çok kez harap edilmiş ve ardından imar edilmiştir.

1578 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçince Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından tamir edilmiştir. Bakımlı olan kent, Acem (Safevîler) elinde hanlıktır. Münşîsi, kelenterî, darugası, yasavulu, korucu, diz çöken ağası, çiğgiyen ağası ve iki bin diz çöken tülüngisi vardır.

Evliya Çelebi, kalenin kurucularının sırayla İskender-i Zülkarneyn, Nuşirevan, Yezdicerd Şah ve Özdemiroğlu Osman Paşa olduğunu söylemektedir. Düneb ve Argın Dağı eteklerinde kurulmuş batı tarafında ise Hazar Denizi bulunmaktadır. İskender'in yaptığı duvarlar deniz tarafında olduğu için deniz içine gömülmüştür.

Yüksek bir tepede, beşgen şeklinde, sağlam, dayanıklı bir kaledir¹¹⁰. Kaleyi yapanlar, üç bölüğe ayırmışlardır, şehir, dağ tarafı ve deniz tarafı. Argın Dağı tarafında dışarı açılan bir kapı olmak üzere üç adet demir kapı vardır. Şehir kısmında ise iki dış kapı bulunmaktadır¹¹¹. Bu kapılardan biri Müskür nahiyesinde açıldığı için Müskür Kapısı, diğer kapıdan da güney tarafına Deşt-i Kıpçak, Kırım, Çerkezistan ve Dağıstan tarafına gidilir. Deniz tarafına düşen kısmında çok fazla yapı yoktur. İçinde ve dışında yer alan toplam kapı sayısını belirtmemiştir. Kale çevresi on bir bin altmış adım, kalede yetmiş kule, deniz kıyısında yetmiş pâre balyemez topları vardır.

Kaleye gelen düşmanlar deniz tarafından Moskova Kazakları, batı tarafında Osmanoğulları, Kırım Tatarları ve Kılmah'tır. Güney tarafında Çerkez kavimleri, kible tarafında Kumuk kavmi, doğu tarafında ise Gürcistan'dır. Düşmana karşı kalede nöbet bekleyen suhteler (talebe), diz çöken nökerler ve neferler vardır.

¹⁰⁹ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Derbend", *DİA*, IX, İstanbul, 1994, 164-166.

¹¹⁰ EÇS, II/2, 354-356.

¹¹¹ Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", 69-97.

Kale içinde toprak örtülü, bağ ve bahçesi olmayan bin iki yüz ev, kalenin güney tarafında büyük bir saray, saraya bitişik minaresi yıkılmış bir cami vardır. Bir hamam, bir çeşme ve doğu tarafında Kayık Kapısı yakınlarında Özdemiroğlu Camii, hanları ve dükkânları vardır. Kale dışında ise bin kadar ev, cami, han, hamam, çarşı ve pazarları vardır. Halk ibrişim yaparak geçinir ve genellikle Sünnîlerden oluşur.

Evliya Çelebi, Demirkapı'nın batı tarafındaki duvarın dışında bir mezarlık olduğunu ve yedi yüz sahabenin orada medfun olduklarını belirtir. Çihil Ziyareti'nde (Kırklar Makamı) kırk tane büyük kabir bulunmaktadır. Şirvan halkının inandığı ulu bir sultan Harhut Ziyaret yerinde bulunmaktadır¹¹².

Derbend şehri Dağıstan bölgesinde yerleştiği için ona yakın olan köyler, kasabalar ve ülke olarak zikredilen (örneğin Hanu Ülkesi ve Zahor Kenti Ülkesi) küçük beldeler de Seyahatnâmede yer almıştır. Dağıstandaki bazı beldeler ülke olarak zikredilmiştir. Aynı zamanda Dağıstan bölgesindeki en önemli dağ olan Elbruz Dağı, Çarhi kenti ve Küre Kasabası ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Evliya Çelebi'ye göre Hanu Ülkesi Dağıstan Padişahı ülkelerindendir. Üç bin pâreli kentli, bakımlı, camisi, hanları, bağ ve bostanları bulunan bir yerdir. Zahor Kenti Ülkesi, yüz elli pâreli, bağ, bahçe, cami, han, hamamları olan bir kenttir.

Evliya Çelebi, Dağıstan bölgesinde önemli bir dağ olan Elbruz Dağı ile ilgili şu bilgileri aktarmıştır; Elbruz Dağı'ndan gelen akarsuların Kür Nehri, Hazar Denizi, Karadeniz ve Kuban Nehri'ne katıldığını ve dağın dört tarafında iki yüz kırk konak bulunduğunu ifade eder. Dağların en ulusunun Elbruz Dağı olduğunu söyleyen seyyah birkaç tane daha ulu dağ olduğunu belirttiği dağları sıralar; Bingöl Dağları, Demavend Dağı, Sübhan Dağı, Nil'in çıktığı yerde Kamer Dağı, Tuna Nehri başında Alman Dağı, Erdel'de Sahansamur Dağı'dır. Diğer dağların ise küçük olduğunu belirtmiştir.

Çarhi Kenti, Dağıstan Padişahı Şamhal Şah'ın hâssı olan kent Demirkapı sınırında bulunur. Beş yüz hane, cami, hamam, kervansaray, çarşı ve pazarı vardır. Halkı Dağıstan'ın Kumuk kavmi olup, zırh yaparlar.

¹¹² EÇS, II/2, 354-360.

Küre Kasabası, Dağıstan Padişahı Şamhal Han'ın tahtı olan Tâbeseran sınırında bulunur. Bağ ve bahçesi olan, bakımlı, bin haneli, bir camisi olan bir kasabadır. Çarşı, pazarı bulunduğundan çevre köylerden insanlar buraya alışveriş için gelir ve alışverişlerde altın ve kuruş yerine takas usulünü tercih ederler. Halkı on bin kadar olup tamamı Şafî mezhebindedir¹¹³.

2.2.11. Tiflis

Gürcistan'ın doğusunda yer alan şehrin adı kaynaklarda *Tphilisi* şeklinde yer almaktadır. Bu isim XX. yüzyılda *Tbilisi* şeklinde değiştirilmiştir. Ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmeyen şehir, Pers, Bizans ve Hazarların hâkimiyetinde kalmıştır¹¹⁴.

Tiflis, Hazret-i Osman döneminde (644-656) İslâm ordusu tarafından fethedilmiştir. Fetihten sonra hem ordu karargâhı hem de bölgenin idare merkezi olarak kullanılmıştır¹¹⁵.

XI. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya'da başlayan Türk akınları sonucu 1063 yılında Sultan Alparslan Gürcistan'ı ele geçirdi. 1231'de Moğolların eline geçen şehir, İlhanlılar döneminde Gürcülere bırakıldı. Timur, Karakoyunlu ve Akkoyunluların hâkimiyetinde kalan Tiflis, 1521'de Şah İsmail tarafından ele geçirildi. Şah İsmail'in ölümüyle Gürcüler tekrar Tiflis'e hâkim oldular. Safevîler ve Gürcüler arasında el değiştiren şehir, Osmanlı-Safevî savaşları sonucunda Osmanlı ordusu tarafından ele geçirildi¹¹⁶.

Evliya Çelebi, Şerefname yazarını kaynak göstererek Tiflis Kalesi'nin İskender'i Zülkarneyn'in Hazinesarı Betlis yapısı olduğunu¹¹⁷, hükümdardan hükümdara el değiştiren kalenin Gürcistan hâkimi Davud Han'ın elindeyken 1578 yılında Sultan III. Murad döneminde Lala Kara Ferhad Paşa tarafından fethedildiğini belirtmiştir. Sultan III. Murad zamanından Sultan Mustafa'nın tahta çıkışına kadar (1617) Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır.

¹¹³ EÇS, II/2, 330-362

¹¹⁴ Mustafa Aydın, "Tiflis", *DİA*, XLI, İstanbul, 2012, 150-153.

¹¹⁵ Ali İpek, "İlk Dönem İslâmî İlimlerde Önemli Bir Merkez Tiflis", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, 8, 2017, 73 -93.

¹¹⁶ Aydın, "Tiflis", 150-153.

¹¹⁷ Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, II, 315.

Gürcistan'da Şavşad tahtı olarak geçen Acem hanlığıdır. On yedi sultanlık (sancak beyliği), yetmiş kadılık, kırk nahiye, on bir ülke ve yedi oymak bulunmaktadır. Tiflis hanının iki bin nökeri, kadısı, kelenteri, münşisi ve on iki hâkimi vardır¹¹⁸.

Tiflis Kalesi, Kür Nehri'nin sağ ve sol kenarında yalçın kayalar üzerinde bulunan birbirine karşı iki ana yapıdan oluşur. İki ana yapı arasında büyük bir köprü bulunmaktadır. Büyük kale, Kür Nehri'nin güneyinde, küçük kale kuzey tarafında yer alır.

Büyük ve eski olan kalenin çevresi altı bin adım, duvarının boyu altmış arşın (45,5 metre), yetmiş burç ve üç bin bedeni vardır. Hendeği olmayan kalenin bir köprü kapısı vardır. Su ihtiyaçlarını karşılayan Kür Nehri üzerinde Suluk Kulesi vardır. Altı yüz toprak örtülü ev ve Han Sarayı bu kalede yer alır. Cami, han, hamam ve küçük bir çarşısı bulunmaktadır¹¹⁹.

Nehrin kuzey tarafında yer alan Küçük Kaleyi sonradan Yezdicerd Şah yapmıştır. Bir tepe üzerinde, dörtgen şekilli, taş yapılı, bir kapısı bulunan kalede üç yüz ev ve cami bulunmakta ancak bedesteni ve imareti bulunmamaktadır. Küçük kale büyük kaleye göre daha sağlam durmaktadır. Her iki kalenin toplam üç bin bekçisi vardır.

Taneli buğdayı, Tiflis ekmeği ve şeftalisi güzeldir, hububat ve sebzeleri de beğenilir. Yetişen ürünler Kür Nehri'nden değil yağmur suyundan beslenirler. Tiflis'te bulunan ılıcalar da halkın faydalandığı yerlerdir. Tiflis'te aynı zamanda nice ziyaret yerleri de bulunmaktadır¹²⁰.

Evliya Çelebi'nin kayıtlarında Tiflis şehri yakınlarında bulunan Zohorya ve Hodray Han kentlerinin isimleri zikredilmiştir. Zohorya Kenti Tiflis hanına tabi bulunan büyük bir kenttir, halkı Gürcü Savaşçılardır. Ermeni ve Gökdolak kavmi de bulunmaktadır. Hodray Han Kenti, Kür Nehri kenarında ve Tiflis sınırında bulunan, bin haneli, cami, han, hamam ve küçük çarşısı olan bir kenttir¹²¹.

Evliya Çelebi Tiflis şehri etrafında mevcut olmuş Gavşaht, Luri ve Suran kaleleri ile ilgili çok kısa bilgiler vermiştir. Gavşaht Kalesi, bir kaya üzerinde yer

¹¹⁸ EÇS, II/2, 364-367.

¹¹⁹ Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, II, 317.

¹²⁰ Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, II, 317-318.

¹²¹ EÇS, IV/1, 386-392.

alan dörtgen şekilli kale Tiflis nahiyesidir¹²². Luri Kalesi, Ferhad Paşa tarafından 1582 yılında yapılmıştır. Tiflis Kalesi yakınında bulunmaktadır¹²³. Küçük bir kale olan Suran Kalesi sağlam bir yapıdır. Bânisi Nuşirevan'dır. Halkın çoğunluğu Gürcü, Ermeni Gökdolak ve Yarmenilerdir¹²⁴.

2.2.12. Şaburan

İsfendiyar tarafından yapılmış, Demirkapı sınırında, Şirvan beldelerindendir. Moğol hükümdarı Hülâgû döneminde şehir harap edilmiş, çok geçmeden yeniden imar edilen şehir Sultan III. Murad'ın veziri Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından merkez olarak kullanılmıştır (sancakbeyi tahtı), bakımlı bir şehirdir. Yetmiş mihrap, yetmiş mahalle ve yedi nahiyesi bulunmaktadır¹²⁵.

2.3. Güney Kafkasya'da Bulunan Azerbaycan Kaleleri

Evliya Çelebi Güney Kafkasya'da bulunan Azerbaycan vilâyetindeki kale, köy, kasaba ve diğer yerlerle ilgili bilgi vermiştir. İsimleri tek bir kelime ile Seyahatnâmede yer alan köyler, kasabalar ve kaleler mevcuttur.

2.3.1. Kaht Kalesi

Gürcistan sınırında bulunur. Kurucusu Nuşirevan'dır¹²⁶. Elbruz Dağı eteğinde, beşgen şekilli, taş yapı olan bir kaledir. Zamanla bazı yerleri yıkılan kalenin çevresi on dört bin adımdır, üç kapısı bulunan kalenin yüz yetmiş burcu vardır.

Kale içinde iki bin hane, harap camiler, bakımlı hanlar, hamamlar, çarşı, pazarlar ve dükkânlar bulunmaktadır. Halkı Ermeni Gökdolak ve Gürcülerden oluşmaktadır. On iki hâkimi vardır. Evliya Çelebi, Şah İsmail'in bu şehri bakımlı bir

¹²² EÇS, II/2, 367.

¹²³ EÇS, II/2, 367.

¹²⁴ EÇS, II/2, 369.

¹²⁵ EÇS, II/2, 330-362.

¹²⁶ Nuşirevan (Enûşirvân), Pehlevîce'de "öümsüz ruh" anlamına gelen enûşeg-rüvân Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev'i II. Hüsrev Pervîz'den ayırt etmek için kullanılmıştır. Ahmed Tefazzüli, "Enûşirvân", *DİA*, XI, İstanbul, 1995, 255.

hale getirdiğini, Ferhad Paşa'nın Aras Kalesi'ni imar ederken bu şehirden renk renk taşları Aras Kalesi'ne götürdüğün belirtmiştir¹²⁷.

2.3.2. Çures Kalesi

Hanlık olan kale Nahçıvan sınırında yer alır. İki bin askeri, kadısı, on iki zabiti vardır. Beşgen şekilli olan kale bir tepe üzerinde yer alır. Çok sağlam olmayan kalenin bânisi Azerbaycan şahı Uzun Hasan'dır. Sultan IV. Murad Han zamanında yıkılmıştır. Bir kapısı vardır. Kale içinde Rus Hasan Paşa Cami'sinden başka yapı yoktur. Kalenin dışındaki şehirde yedi bin yeni yapı ve on bir cami, üç hamam, yedi han ve iki yüz dükkân bulunmaktadır. Yüksek sarayları vardır. Çeşitli ekinleri, hububatları ve meyveleri beğenilir¹²⁸.

2.3.3. Aras Kalesi

Evliya Çelebi, Şirvan eyaletinde olduğunu söylediği kalenin Keyümers Şah tarafından yapıldığını belirtir. 1577 yılında Sultan III. Murad döneminde vezir Lala Kara Mustafa Paşa tarafından fethedildi. Sultan Mustafa'nın ilk tahta çıktığı zaman (1617), Safevîler tarafından tekrar ele geçirilmiştir.

Lala Kara Mustafa Paşa tarafından Gence ve Şirvan arasında yer alan Aras şehrinde sağlam, dayanıklı bir kale yaptırıldı. Kırk günde tamamlanan kalenin çevresi dokuz bin altı yüz adımdır. Bursa şehrine benzetmektedir. Suyu, havası güzel, bağ, bahçesi, kırk camisi bulunan on bin tane evi olan bir şehirdir. Kale içinde nice camilerin olduğunu belirtir. Bildiklerinin III. Murad Camii, Ferhad Paşa Camii, Kara Sinan Paşa Camii olduğunu, ancak bu camilerin cemaatsiz kaldıklarını ifade etmiştir.

Medrese, tekke, sıbyan mektepleri, on altı hamam, sekiz yüz dükkân, yedi kahvehane, tüccar hanları vardır. Şehrin çevresinde yedi tane büyük nahiye vardır. Aras Hanı'nın üç bin yirmi nökeri, kadısı, münşîsi, on iki hâkimi bulunmaktadır¹²⁹.

¹²⁷ EÇS, II/2, 363.

¹²⁸ EÇS, II/1, 318.

¹²⁹ EÇS, II/2, 330-332.

2.3.4. Serirüllân Şehri Kalesi

Birçok kralın sahip olmak için savaştığı şehrin kalesi Nuşirevan'ın oğlu Hürmüz-i Tâcdâr tarafından yapılmıştır. Dağıstan şahının elinde bulunan kaleyi Acem Şahı Kör Hudabende (Şah Muhammed Hudabende) istila etmiştir. Başka devletlerin eline geçer ve kullanılır diye kaleyi yıkmışlardır. Önceki dönemlerde Dağıstan padişahının taht merkeziydi. Evliya Çelebi bölgeye gittiği dönemde Acem (Safevîler) elinde bulunduğunu belirtmiştir. Rivayetlere göre Hazret-i Süleyman beraberindekilerle birlikte Elbruz Dağı'nı seyretmeye gelmiş, havada uçan tahtını bu şehirde indirmiş daha sonra bu şehri imar ettirmiştir. *Serir* Hazret-i Süleyman tahtıdır, *Lân* Farsça'da yuva demektir. Bazı kaynaklarda *serir* seyrân edici (gezici) demektir. Evliya Çelebi, gezici yuvanın, Serirüllân demek olduğunu belirtmiştir.

Bir tepe üzerinde bulunan kale Bâbu'l-ebvâb, Şamahı ve Niyazâbad şehirlerinin ortasında kurulmuştur. Havası soğuk, bağı, bahçesi azdır. Üç bin toprak örtülü hane, cemaatten yoksun camiler, yedi hamam, on bir kervansaray, yetmiş çarşısı, pazar ve dükkânları vardır.

Hanlık olan şehirde kelenter, münşî, daruga, bin nöker ve diz çöken vardır. Halkın kazancı pamuk (pembe) bezi dokumaktan gelir. Şehrin tarlalarını sulayan sular Elbruz Dağı'ndan doğar ve Kür Nehri'ne katılır¹³⁰.

2.3.5. Gur Kalesi (Gori)

Evliya Çelebi'nin Safevî hâkimiyetindeki Gürcistan topraklarında uğradığı son kale olan Guri Kalesi¹³¹ Gürcü dilinde *Azgur-ı gur* yani padişahlar padişahı Aleksandr tarafından yapılmıştır. Evliya Çelebi, Aleksandr'ın İskender-i Zülkarneyn olduğunu ifade etmiştir. Bir tepe üzerinde dörtgen şekilli, bir kapısı olan, sağlam yapılı küçük bir kaledir. Kalede iki bin neferat vardır. Cami, han, hamam, kırk elli dükkân, bağ ve bahçesi vardır. Halkı Gürcü dili konuşur¹³².

¹³⁰ EÇS, II/2, 362.

¹³¹ Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", 69-97.

¹³² EÇS, II/2, 369.

2.3.6. Üçkilise Kalesi

Bugün kalıntıları Ağrı ili Taşlıçay ilçesine 18 km uzaklıktaki Taşteker Köyünde bulunur¹³³. Evliya Çelebi, Ermenilerin kutsal saydığı üç kilisenin Revan sınırında üç yüksek dağ üzerinde bulunan üç büyük kilise olduğunu belirtir. Bu kiliselerde yüzü aşkın patrik, rahip, keşiş ve Ermeni papaz ve patrikleri vardır. Kiliselerden birini Nuşirevan, birini Rum kayseri, birini de Ermeni Zenan yapmıştır. Bu kiliselerin vakıf olduğunu ve bütün Hristiyan memleketlerinden buraya adaklar geldiğini belirtmiştir Bu vakıfların her birinde beşer-onar mihmandar ve kırkar-ellişer aşçılar hizmet etmektedirler. Herîsesi/Keşkeği dünyaca meşhurdur¹³⁴.

2.4. Güney Azerbaycan'da Bulunan Şehirler

2.4.1. Tebriz

Arap ve Fars kaynaklarında *Tibrîz*, Bizans kaynaklarında *Tabrezion*, Osmanlılar tarafından *Tebriz* olarak kullanılmıştır. Şehir, İran'ın kuzeybatısında bulunur¹³⁵. Evliya Çelebi, kelimenin *sıtma dökücü* manasına geldiğini ifade eder ve bütün dillerde teb kelimesi sıtma, rîz kelimesi dökücü manasına gelir, demektedir¹³⁶.

Şehrin ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte eskiçağlardan itibaren, yerleşme alanı olduğu bulunan kalıntılar ortaya çıkmıştır. Sâsânîler tarafından kullanılmıştır. Hz. Ömer döneminde İslâm topraklarına katılmıştır. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (1062). 1231 yılında Moğol işgaline uğramış ve 1256'da ise Hülâgû Han'ın tahtı diye nitelendirilmiştir. İlhanlılar, Timur, Karakoyunlular ve Akkoyunlular döneminde önemli bir şehir konumundaydı. Şah İsmail 1502'de Tebriz'i Safevîlerin başkenti yapmıştır¹³⁷.

Osmanlı Devleti ve Safevîler arasında XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar çekişme alanı olmuştur. Yavuz Sultan Selim döneminde yaşanan Çaldıran Savaşı sonucunda Osmanlı üstün gelmiş, ancak Osmanlı Devleti bölgede kalıcı bir

¹³³ Davut Kılıç, "Evliya Çelebi Seyhatnâmesi'nde Ermeniler ve Kutsal Mekânları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış 2011), 99-116.

¹³⁴ EÇS, II/1, 264.

¹³⁵ Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", *DİA*, XL, İstanbul, 2011, 219-222.

¹³⁶ Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, II, 246.

¹³⁷ Bilgili, *a.g.m.*, 219-222.

hâkimiyet sağlayamamıştır. Bu durum savaşları kaçınılmaz kılmıştır¹³⁸. Yapılan savaşlar neticesinde Tebriz, Osmanlı ve Safevîler arasında sürekli el değiştirmiştir¹³⁹.

Evliya Çelebi, Tebriz şehrinin kurucusunun Halife Harun Reşid'in eşi Zübeyde Hatun olduğunu (791) belirtmiştir. Halife Mütevekkil döneminde yaşanan büyük bir deprem sonucu şehir yıkılmış ve Halife Mütevekkil tarafından şehir yeniden kurulmuş ve şehrin ikinci kurucusu olmuştur¹⁴⁰. Şehrin üçüncü kurucusu Hülâgû olup, Tebriz'i yedi sene karargâh olarak kullanıp taht merkezi yapmış ve burayı bütün kralların sahip olmak isteyeceği bir şehir haline getirmiştir. Dördüncü kurucusu İlhanlı hükümdarı Sultan Muhammed Şam-ı Gazan'dır (1295). Evliya Çelebi, onun döneminde şehrin benzersiz bir şehir haline geldiğini belirtmiştir. Gazan Han'dan sonra sürekli el değiştiren Tebriz, sonunda Azerbaycan taht merkezi olmuştur.

Seyyah, Osmanlı-Safevî mücadelelerinin şehir üzerindeki etkisinden bahsetmiştir. 1552 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın şehri tahrip ettirdiğini, Sultan III. Murad'ın vezirlerinden Özdemiroğlu Osman Paşa'nın kaleyi yapıp şehrin beşinci kurucusu olduğunu ifade etmiştir¹⁴¹. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ölümüyle Vezir Hadım Cafer Paşa Tebriz hâkimi olmuş, şehri Gazan Han zamanından bin kat ziyâde bakımlı hale getirmiştir. 1635 yılında Sultan IV. Murad, Revan Kalesi'ni fethettikten sonra Tebriz'e geldi, binalar, eserler tahrip edildi. Ancak selatin camileri, hamamlar ve diğer imaretlere dokunulmamıştır. Daha sonra Şah Abbas, askerleriyle Tebriz şehrine gelip şehri imar etti¹⁴².

Tebriz Kalesi'nin çevresi altı bin adımlık surlarla çevrilidir. Kalede üç yüz kule ve altı kapı vardır. Bu kapılar, Ucan Kapısı, Berservân Kapısı, Serzûd, Şam-ı Gazan, Serâv ve Tebriz Kapısı'dır. Kapıların her birinde beş yüz nöbetçi bulunmaktaydı. Tebriz, Evliya Çelebi'nin gittiği zamanda Azerbaycan tahtı ve beylerbeyliktir. On bin askeri, müftüsü, şeyhussâdâtı, mollası, kelenterî (alaybeyi),

¹³⁸ Cemal Çetin, "Evliya Çelebi Kaleminden Osmanlı Devleti'nin Doğusuna Dair Bazı Gözlemler: Tebriz Örneği", *International New Tendencies Congress in Ottoman Researches*, Bakü, 2017, 263-279.

¹³⁹ Bilgili, a.g.m., 219-222.

¹⁴⁰ Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, a.g.e., II, 246-248.

¹⁴¹ Çetin, a.g.m., 263-279.

¹⁴² EÇS, II/1, 283.

korucubaşısı, münşîsi (reisülküttap), darugası (subaşı), diz çöken ağası (yeniçeri ağası), çiğniyen ağası, yasavul ağası, eşik ağası ve mihmandarları vardır.

Tebriz’de üç yüz yirmi cami vardır, bunlardan on dokuzu sultan camileri, ellisi ise beylerbeyi ve Osmanlı vezirleri ile ileri gelenlere ait olanlardır. Zübeyde Hatun Camii, Mütevekkil Alallah Camii, Sultan Muhammed Şam-ı Gazan Camii, Cihanşah Emin Camii, Sultan Hasan Camii bu camilere verilen örnekler arasında yer almaktadır. Şehirde kırk yedi büyük ma’mur, bakımlı medrese vardır. Yirmi dârülkurrâ, yedi tane de dârülhadis bulunmaktadır. Altı yüz tane sıbyan mektebi bulunmakta ve buralarda Ku’ran öğretilmektedir. Yüz altmış tane de derviş tekkesi vardır¹⁴³.

Ilıman bir iklime sahip olan Tebriz’de kaynağını Sehend Dağı’ndan alan altı bin çeşme, şehir içinde ve dışında dokuz yüz kanal vardır. Bin kırk tane de sebilhane bulunmaktadır.

Tebriz’de derveze dedikleri bin altmış mahalle, yedi nahiye bulunmaktadır. Evliya Çelebi Tebriz Hanı ile birlikte Mihranrud, Seravrud, Dideher, Ürdinik, Rudkat, Hanumrud ve Bedustan nahiyelerini gezmiş ve bu nahiyelerin bakımlı, büyük nahiyeler olduğunu belirterek Osmanoğullarına nasip olması için dua etmiştir.

Bin yetmiş saray, iki yüz kervansaray, yetmiş tüccar hanı, yüz on bekâr hanı, yedi bin dükkân, aynı zamanda büyük tek kubbeli bir bedesteni de vardır. Şehirde yirmi bir hamam, yedi yüz tane de saray hamamı bulunmaktadır. Tebriz halkının zinde, sağlıklı, uzun boylu olduklarını belirten seyyah, burada birçok milletin yaşadığını ve bunların Avşar, Dümdümî, Dümbülî, Lahicanî, Terekeme, Gökdolaklı olduklarını ifade etmiştir. Terekeme, Avşar ve Gökdolakların özel lehçeleri vardı, eğitimde ise Farsça kullanılırdı.

İki bin tane tabip, cerrah, göz hekimi ve uzman bilginleri vardır. Sâlih, dindar, vaiz, yaşlı şeyh sayıları yedi binden fazladır. Ayân ve eşrafı başlarına alaca ve kızıl serbend (sarık) sararlar, çoğu ise beyaz Muhammedî sarık sararlar. Kavuklarının üzerinde ise tâc takarlar. Seçkinler samur ve kebutî (mavi) giyerler, diğerleri de çuka giyerler.

¹⁴³ Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, II, 246-248.

Nakkaş, ressam, yapı ustası, kuyumcu ve terzi gibi her işin en iyileri bu şehirde bulunur. Dokudan değerli kumaşlar, ipekli giyecekler diğer yerlere de götürülür. Kadifesi ve darayîsi meşhurdur.

Tebriz Ovası'nda yedi çeşit buğday, bakla, arpa, yedi çeşit pamuk, sebzeler bol yetişmektedir. Bereketli, bolluğun yaşandığı bir diyardır. Has beyaz kirdesi, çakıl ekmeği, safî somunu, yağlı halkası, katmer kâhîsi, katmer yezd çöreği, keklik kebabı, tavuk böreği, kırk türlü misk kokulu ve amberli pilavı, herisesi (keşkeği), mastaba çorbası, düzdeh büryanı, taze paludesi meşhurdur. Armut ve üzümleri boldur. Üzüm, köknar, vişne şarabı, bal suyu, darı bozası beğenilen içecekleridir.

Şehirde bulunan, ancak iyi idare olunamadığı için çok kullanılamayan imaretleri vardır ki bunlar, Şah Yakub İmareti, Sultan Mütevekkil İmareti, Zübeyde Hâtun İmareti, Sultan Hasan İmareti, Keykâvus İmaretleridir. Tebriz'de kırk yedi bin bağ, bahçe ve dinlenme yeri vardır. Şah Yakub Bağı en önemli bağlarından. Sultan III. Murad vezirlerinden Koca Ferhad Paşa Tebriz hâkimi iken Şah Yakub Bağı'nın suyundan ve havasından hoşlanıp, köşkler, dinlenme yerleri yaptırmıştır. Sultan IV. Murad ise bu topraklara geldiğinde bu bağın korunması emrini vermiştir. Evliya Çelebi, Şah Safî mesiresi için *övülmesine kelimeler yetmez* diye ifade etmiştir. Çevgan Meydanı'nı ayrıntılı olarak anlatmakta, şenliklerin yapıldığını, asıl şenliklerin ise Nevruz'da yapıldığını ifade etmektedir. Manda, eşek, koç, köpek ve horoz dövüşleri meşhurdur. Bu tür eğlencelerin Acem ülkesine has olduğunu beyan etmiştir.

Çevgan Meydanı'nda Muharrem ayının onuncu günü Aşure günü, ileri gelenler, büyükler, küçükler toplanır, üç gün üç gece Kerbelâ şehitleri için binlerce kazan aşure pişirip herkese dağıtır, sevabını Kerbelâ şehitlerine hibe ederler. Tebriz Hanı, ileri gelenlerle oturup Maktelü'l – Hüseyin'i, Mevlûd-i Nebî okur gibi okurlar.

Evliya Çelebi, Tebriz şehrinin yapılarını anlatırken şahit olduğu bazı durumları övmüştür. Akarsuları bol olduğundan gece-gündüz caddelerini süpürürler, yollarını temiz sularla yıkarlar, bütün sokakları temiz ve serin olur. Hz. Muhammed'in soyundan gelen kızlar denkleriyle evlendirilirler. Çarşı ve pazarlarında Şeyh Safî kanunu gereği alışveriş bisitî, Abbasî ve altın ile yapılır.

Diğer ülke padişahlarının sikkeleri geçmeyip kendi sikkeleri geçerlidir. Alışverişte biri hile yaparsa gözüne mil çekerek, başına kızmış taş koyar ve o kişi cezalandırılır. Aşçı dükkânlarının kap-kacakları temiz, yemekleri lezzetlidir.

Seyyahın eleştiri de bulunduğu durumlar da vardır. Âlimlerin ve diğer ileri gelenlerin evlerinde yemek pişer, ancak diğer insanların evlerinde ateş yakma ihtimali olmadığı için yemeklerini pişiremezler, yemek dışındaki ihtiyaçları için ateş yakmalarına izin verilmektedir. Yemeklerini ise aşçı dükkânlarında yerler. İran halkının yerilecek halleri olarak ağır işkencelerin uygulanmasını da örnek göstermiştir.

Tebriz şehrinin büyük evliyaların ziyaret yerlerini gezdiğini belirtmiş ve Sürhâb Mezaristanı, Çerendâb Mezaristanı, Keçilâb, Dolyankûh, Heyecân Mezaristanı'na uğramış ve bu mezarlıklarda bilgin, ulu sultanlar bulunduğunu ifade etmiştir. Sürhâb kabristanında şair kabirleri vardır. Enverî, Hâkânî, Zahîreddin-i Fâryâbî, Felekî-i Şîrâzi, Şemseddîn-i Sebhâsî ve Felekî-i Şîrvanî kabirleri bulunmaktadır.

Tebriz'in dışında yer alan Küçücan Köyünde Hâce Muhammed Küçücanî, yedi yüz müellif de Sebadâbâd kabristanında yatmaktadır. Hz. Muhammed'in sahabelerinden Üsâme ibn Şerik, Şehid Dağı üzerinde gömülüdür. Hz. Hamza'nın büyük kardeşi Hazret-i Aclak Sâriyetü'l Cebel, Nihavend seferine geldiğinde yaralanmış ve Tebriz'e geldiğinde vefat etmiştir. Sürhâb kabristanında Şeyh Sağucî, Şeyh Selâmî-i Re'yî, Ümeyye bin Ömer (Amr) bin Ümeyye, Şeyh Hazret-i Seyyid Cân Memi hazretleri Şeyh Hazret-i Takî yatmaktadır. Derveze-i Ser'de (Ser Kapısında) Efrasiyab'ın kellesi gömülüdür. Evliya Çelebi Tebriz'in içinde nice evliyaların olduğunu, ancak bu kadarı ile yetindiğini belirtmiştir¹⁴⁴.

Evliya Çelebi, Tebriz yakınlarındaki Acısu, Kerkene, Zennuse, Kehriz, Sehlân, Seravrud, Rudkat, Mihranrud, Tesûy, Hacı Haramî, Mezid Han Hanı ve Safyân kentleri, Hopaş Köyü, Sunca Kenti (Köyü), Bend-i Mâhî Köyü, Senebter Köyü ve İmam Rıza Köyü ile ilgili bilgi vermiştir.

¹⁴⁴ EÇS, II/1, 281-303.

Acısu Kenti, iki yüz haneli, bakımlı, han hâssı olan bir kenttir. Bir camisi, üç zâviyesi vardır. Tebriz ovalarının suları yer altından olduğu için Acısu denildiğini belirtmiştir. Kerkene Kenti, Tebriz eyaletinde bulunan, üç yüz haneli, camisi, hanları, hamamları olan bir kasabadır. Halkın uğraş alanı bez dokuyuculuğudur. Pamuklarının beğenildiğinden söz eder. Zennuse Kenti, Tebriz hanı hâssıdır. Bin kadar hane, on cami, han, hamam, çarşı, bağı, bahçesi bol bir yerdir¹⁴⁵.

Kehriz Kenti, bin hane, altı cami, üç hamamı vardır. Bağı, bahçesi boldur. Sehlân Kenti, Tebriz hanının hâssıdır. Bin hane, yedi cami, han, hamam, bağ ve bahçeleri çoktur¹⁴⁶. Seravrud, büyük bir nahiyedir. Tebriz'in batı tarafında camili, hanlı, hamamlı ve küçük çarşılı bir kenttir. Tebriz'in kuzey tarafında yer alan Rudkat nahiyesinin yüz tane nahiye kenti bulunmaktadır¹⁴⁷. Mihranrud Nahiyesi, Tebriz'in doğu tarafında yer alan, şehir gibi olan bir nahiyedir.

Tesûy, Tebriz toprağında, Aras Nehri kenarında üç bin hane, yedi cami, üç hamam, altı hanı ve küçük çarşıları olan, bağı, bahçesi bol olan bir kenttir. Hâkimi sultandır. Bin nökere sahip, münşîsi, kelenteri, darugası ve kadısı vardır. Şehir, Sultan IV. Murad döneminde yıkılmış ve henüz tamir edilmemiştir¹⁴⁸.

Hacı Haramî Kenti, Tebriz'de bulunan bakımlı bir kenttir. Üç yüz haneli kent Gazan Han vakfıdır. Gazan Han'ın kabri bu kentten görülmektedir. Mezid Han Hanı, Tebriz sınırında bulunan beş yüz haneli, bağılı, bahçeli, bakımlı bir kenttir. İki cami, bir hamam, hanı ve çarşısı bulunmaktadır.

Safyân Kenti, Moğolların bu kenti harap etmesinden önce büyük bir kent olan Safyân, Sultan IV. Murad döneminde bir kez daha tahrip edilmiştir. Tebriz toprağında bin haneli bir kasabadır. Bu kentte büyük müellif ve şairler gömülüdür. Yirmiden fazla türbe vardır¹⁴⁹.

Hopaş Köyü, Tesûy Şehri nahiyelerinden olan köy bin hanesi olan, cami ve hamamları bulunan ma'mur bir yerdir. Sunca Kenti (Köyü), Tesûy sınırlarında

¹⁴⁵ EÇS, II/1, 277.

¹⁴⁶ EÇS, II/1, 278.

¹⁴⁷ EÇS, II/1, 307.

¹⁴⁸ EÇS, II/1, 277.

¹⁴⁹ EÇS, II/1, 277-329.

bulunur. Bend-i Mâhî Köyü, bin haneli olan köy Tebriz Nahiyesi'nde bulunur. Senebter Köyü, bin hane, cami, hamamları olan Tebriz Nahiyesi'nde bulunan bir köydür. İmam Rıza Köyü, Tebriz ve Rumiye Osmanlı hâkimiyetinde iken bu köy Tebriz'de bulunan Cafer Paşa Camii'nin vakfı olmuştur, köy Acem (Safevî) hâkimiyetine geçince İmam Rıza'ya vakfedilmiştir. Üç bin haneli, kelenterli, mihmandârlı, mütevellîli, birkaç camisi ve dükkânları olan bir yerdir¹⁵⁰.

2.4.2. Merend

Tebriz şehrinin doğusunda bulunan şehirde, nökerler, kadı ve ağalar bulunur. Merend şehri, sultanlık konumunda olan bir yerdir. Eskiden Timur'un oğlu Şahruh tarafından av yeri olarak kullanılmış, bu yüzden de bakımlı bir şehirdir. Evliya Çelebi, bu şehrin de IV. Murad tarafından tahrip edildiğini belirtmiştir. Üç bin kadar hane, yedi cami, üç han, beş hamam, altı yüz dükkân bulunmakta, ancak bedesteni ve medreseleri bulunmamaktadır.¹⁵¹

2.4.3. Merağa

İran'ın kuzeybatısında Urmiye Gölü yakınında Sehend Dağı'nın güney eteklerinde kurulmuş bir şehirdir. Hem İslâm öncesi, hem de İslâmî dönemde Merağa şehri Azerbaycan'ın askerî ve idarî merkezi olma özelliğini korumuştur. İslâmî dönemde Abbasiler şehre hâkim olmuşlar, 1054-1055 yıllarında da Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. Şehir 1221 yılında Moğollar tarafından yıkılmıştır. Moğollarla giriştiği mücadele sonucunda Celaleddin Harizmşah 1225 yılında Merağa şehrine gelmiş ve burayı merkez olarak kullanmıştır. Şehir 1231 yılında tekrar Moğol kontrolüne geçmiştir. İran'da İlhanlı Devleti'ni kuran Hülâgû, Merağa'yı devletin başşehri yapmıştır. Şehir gelişerek ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Matematik-astronomi okulunun kurucularından olan Nasîrüddin Tûsi tarafından burada bir rasathane ve dört yüz bin ciltlik bir kütüphane inşa edilmiş, birçok medrese de yapılmıştır.

¹⁵⁰ EÇS, IV/1, 386-433

¹⁵¹ EÇS, II/1, 277.

İlhanlılardan sonra Celâyirîler, Timurlular, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin eline geçen şehir Safevîlerin hâkimiyetinde iken Osmanlı-Safevî savaşları sonucunda Osmanlı hâkimiyetinde de kalmıştır¹⁵².

Evliya Çelebi, bu şehrin büyük bir şehir ve eski taht merkezi olduğunu belirtmiştir. Tebriz sınırlarında yer alan bir sultanlıktır. Bin askere, kadiya, kelentere, daruga ve münşîye sahiptir. Bu şehri Huşenk Şah yapmıştır. Köşkler, bağ, bahçe, akarsuların bol olduğu bir şehirdir. Şehirde çok fazla âlim bulunmaktadır.

Şehir ile Tebriz arası on bir fersaktır yedi bin altmış toprak örtülü hane, on bir cami, kırk han, altmış mescid, kırk derviş tekkesi, on bir hamam ve üç bin dükkân bulunmaktadır. Halkı genellikle bezci, çulha ve pây-baftır. Halkı Pehlevîce konuşur.

Evliya Çelebi, şehrin IV. Murad Han'ın askerleri tarafından harap edildiğini, ilk imâr edenin Mervan ibn Muhammed el Hımârî olduğunu belirtmiştir. Mervan ibn Muhammed el Hımârî hüküm sürdüğü dönemde Sehend Dağı'na kadar yetmiş bin hane yapılmıştır. Sulu üzümü, diğer meyveleri, kirazı, pamuğu ve sebzeleri meşhurdur.

Bütün vilâyeti sekiz nahiyedir. Merağa şehrinin nahiyeleri Seraçun, Benaçun, Dercerut, Kardul, Heştrud, Behsund, Ranguran, Kızılören'dir. Bu nahiyelerin her birinde seksen, yüz tane bakımlı kasabaları vardır. Cami, han, hamam, imaret, çarşı, pazarları, yedi tane de kale bulunmaktadır¹⁵³.

Evliya Çelebi, Merağa yakınlarındaki Sercem Han Köyü ile ilgili bilgileri kaydetmiş ve bu köyde bin hane, cami, han, bağ ve bostanların bulunduğunu belirtmiştir.¹⁵⁴

2.4.4. Erdebil

Bazı coğrafyacılar, Erdebil şehrinin kuruluşunun Sâsânî hükümdarı II. Yezdicerd'in oğlu Firuz döneminde (459-484) olduğunu belirtmektedirler. Hz. Ömer döneminde fethedilmiştir. Arap hilafetinin zayıfladığı dönemlerde Erdebil

¹⁵² Osman Gazi Özgüdenli, "Merâğa", *DİA*, XXIX, İstanbul, 2004, 162-163

¹⁵³ EÇS, II/1, 307-308.

¹⁵⁴ EÇS, IV/2, 443-452.

Sâcoğulları'nın emirlik merkezi oldu (IX. yüzyıl sonları). Büyük Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde Azerbaycan Atabeglerinin hâkimiyetinde bulunmaktaydı. 1220 yılında Moğollar, şehri tahrip etmişlerdir. Erdebil, 1298 yılında İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın valileri tarafından gelişmiş bölgelerden biri konumuna getirildi. Safevî Devleti kurulunca Erdebil, bu devletin dinî ve siyâsî merkezi yapıldı¹⁵⁵.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı Devleti tarafından fethedilerek beylerbeylik haline getirilmiştir. Hariciler tarafından istila edilen şehir birçok kez yakılıp yıkılmış, 1629 yılında IV. Murad Han'ın ordusu tarafından yağmalanmıştır.

Evliya Çelebi, eski taht merkezi olduğunu belirttiği Erdebil'i Şeyh Safî'nin mekânı şeklinde tarif etmiştir. Kalenin kurucusunun Ermen meliklerinden Erdemînî oğlu Erdebil'in Yunanlılardan olduğunu belirtmiş ve bu kaleyi Hz. Ömer bölgeye gelince onun korkusundan yaptırdığını ifade eder. Birçok kez yakılıp yıkılan şehrin gayretle bakımlı hâle getirildiğini ve hanlık konumunda olduğunu ifade etmiştir. Üç bin askeri, darugası, kelenteri, münşîsi, korucubaşı, kadısı, şeyhülislâmı ve nakibüleşrafı vardır.

Şehir verimli bir ovanın etrafında kurulmuştur. Erdebil'in suları Seylân Dağı'ndan gelir ve ekili yerleri sular, Seylân pınarı Erdebil için can suyu konumundadır. Havasını Erzurum'a benzetmektedir. Ekinleri, buğday mahsulâtı boldur. Kış mevsimi şiddetli olduğu için bağ, bahçe ve meyvesi yoktur.

Erdebil'e uzak bir mesafede Erdebil Gölü bulunmaktadır. Erdebil ile göl arasında ağaçlıklar, ormanlıklar, bakımlı kent ve beldeler yer almaktadır. Gölün içinde yetmiş adet elvân balıkları olduğunu ve bunların birer Mâ'ide-i Musa (Musa Sofrası) olduğunu ifade etmiştir. Evliya Çelebi, gölün çevresinin Van Gölü'nün çevresinden daha büyük olduğunu ve yaya birinin on günde dolaşabileceğini belirtmiştir. Van Gölü'nün suyuna göre bu gölün suyunun tatlı olduğundan bahsetmiş, bu gölün Hz. Peygamber (s.a.s)'in dünyayı şereflendirdikleri gece ortaya çıktığını söylemiştir. Göle kırk beş adet akarsu karışır, Seylân Nehri, Kehran Nehri ve ismini bilmediği birçok nehrin göle karıştığını ifade etmiştir.

¹⁵⁵ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Erdebil", *DİA*, XI, İstanbul, 1995, 276-277.

Seylân taşı madeni, Seylân Dağı'ndan çıkan değerli bir cevherdir, benzeri başka yerde yoktur. Geliri masrafı karşılamadığından Şah I. Abbas'tan beri işletilmemektedir. Aynı zamanda Seylân Dağı'ndan bal da elde edilmekte olup, bu balın Anadolu, Arap ve Acem'de benzeri yoktur.

Evliya Çelebi, bir yağmur taşının varlığından söz etmektedir. Erdebil'in dışında demirden yapılmış siyah bir taş olduğunu, üzerinde İbranice harflerle yazılar yazıldığını, üzerinde ellerini gökyüzüne kaldıran bir adam resmedildiğini söylemiştir. Erdebil'e yağmur yağmayınca halkın taşı yuvarladığını ve şehre yağmur yağdığını daha sonra ise taşı eski yerine koyunca yağmurun durduğunu belirtmiştir. Bu taş şehir dışında kaldıkça Erdebil Gölü'nün taşmaya başladığını ve durumun garipliğini vurgulamaktadır. Bu durumun Erdebil halkı tarafından Erdebil'de gömülü olan Şeyh Safî Hazretlerinin tılsımı olduğunu beyan ettiklerini söylemektedir¹⁵⁶.

Evliya Çelebi'nin kayıtlarında Erdebil şehri sınırları içerisinde bulunan Bayat Nahiyesi, Mencîl-i Hazrezbil Kasabası, Masula Kasabası, Şeyh Safî Kenti (Köyü) ve Şahbend Kenti'nin isimleri zikredilerek bazı bilgiler verilmiştir;

Bayat Nahiyesi, Erdebil sınırları içerisinde yer alır. Erdebil toprağında bulunan Mencîl-i Hazrezbil Kasabası, yüksek bir dağın eteğinde yer alır. Üç bin haneli, cami, han, hamam ve çarşısı olan, üzümü dünyada meşhur olan bir yerdir.

Sultanlık hükmünde olan Masula Kasabası, Erdebil toprağında yer alır. Bin nökeri, iki bin hanesi olan bakımlı bir kasabadır. Cami, han, hamam ve şah çarşısı olan kasabada kapılar ve pencereler demirden yapılmıştır. Kurulduğu dağın eteğinde yedi yerde demir madeni çıkmaktadır¹⁵⁷.

Şeyh Safî Kenti (Köyü), bu köy Erdebil'de yatan Şeyh Safî hazretlerinin vakfıdır¹⁵⁸. Şahbend Kenti, Erdebil'de yer alan kentte bin hane, camiler, hanlar, imaretler, çarşı ve pazarlar bulunur. Büyük bir kenttir¹⁵⁹.

¹⁵⁶ EÇS, II/1, 311-313.

¹⁵⁷ EÇS, IV/2, 443-452.

¹⁵⁸ EÇS, IV/1, 424-433

¹⁵⁹ EÇS, II/1, 309-329.

2.4.5. Hoy

Tarihi İslâm öncesi dönemlere uzanan Hoy şehrinin ismi konusunda bölgedeki tuz madeninden dolayı *tuz* anlamına gelen Hoy adını verdikleri, diğer görüşlere göre ise geniş vadi anlamına gelen *havrin*'in küçültme adı olduğudur. Şehir 641 yılında İslâm orduları tarafından fethedildi. İlhanlı, Akkoyunlu ve Safevî hâkimiyetinde kalan şehir Osmanlı-Safevî savaşları sonucunda yer yer Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Ancak şehirdeki Osmanlı hâkimiyeti kalıcı olmamıştır¹⁶⁰.

Evliya Çelebi, şehrin Azerbaycan toprağında olduğunu, bin asker, kadı, müftü, nakib, münşî, kelenter, daruga, korucu, diz çökenler ve mihmandârları olduğunu belirtir. Merend'in batı tarafında yer alır. Kale taş yapılı ve dörtgen şekillidir. Çevresi yedi bin adımdır. Tebriz ve Merend'e bakan iki kapısı vardır. İçinde yüz hane, ve bir cami vardır. Kalenin bânisi (yapıcısı) Ferhad Paşa'dır. Birçok kez harap olan ve tekrar inşa edilen eski şehri yapan ise Şah Haydar-ı Kerrar'dır. Kalenin dışında yer alan şehirde yedi bin hane, yetmiş mihrap ve on bir cuma kılınır cami, iki hamam, yedi han ve bin adet sultan çarşısı vardır. Bağ ve bostanı olan bir şehirdir. Bu şehrin çevresi on üç bin adımdır. IV. Murad döneminde tahrip edilmiş ve henüz tam anlamıyla imar edilememiştir. Pirinç, pamuk ve sulu üzümü vardır. Bostan ve gülistanı meşhurdur. Meyvelerinin en beğenileni peygamber armududur. Bazı tarihçilerin bu şehre Türkistan, Avşaristan ve İranistan dediklerini belirtir. Yüz seksen tane kent ve beldesi vardır. Halkı genellikle Şafî- Sünnî mezhebindendir¹⁶¹.

Evliya Çelebi eserinde Hoy şehirlerinden olan Bağlık Behistan Şehri ile ilgili bilgi vermiştir; Hülâgû döneminde tahrip edilen şehir önceki dönemlerde Tebriz'e denk bir şehirken, şimdi bin haneli küçük bir beldedir. Bağ, bostan ve bahçeleri çoktur¹⁶².

2.4.6. İran Türkistanı (Azerbaycan Rumiyesi)

Rumiye Ovası'nda kurulmuş, çevresi on yedi bin adım olan, bağ ve bahçeli bir şehirdir. Şehir, kaleden bir top menzili uzakta ve gölün doğusunda bulunur.

¹⁶⁰ Tahsin Yazıcı, "Hoy", *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998, 258.

¹⁶¹ EÇS, II/1, 317-318.

¹⁶² EÇS, II/1, 309-329.

Şehrin batı tarafında Şehrezûl Şehri, kuzeyinde Salmas ve Tesûy Şehri, doğusunda Tebriz, güneyinde Erdebil bulunmaktadır. Bundan dolayı İran tarihçileri Rumiye'ye Orta Belde (Belde-i Evsat) derler.

Eski bir belde olan Azerbaycan Rumiyesi Şehri'nin çevresinde sur yoktur. Çevresinde var olan hendekler de zamanla toprakla dolmuştur. Evliya Çelebi halkın geneli Sünnî olduğu için Osmanlı tarafından yağmalanmadığını bundan dolayı bakımlı bir şehir olduğunu belirtmiştir. Birçok devletin hâkimiyetinde kalan şehrin kurucusu Abbasî Halifesi Harun Reşid'dir. Altmış mahallesi olan şehirde altı bin toprak örtülü, bakımlı ev bulunmaktadır. Rumiye Hanı sarayında yetmiş tane oda, sofa ve altı yüz tane nöker odası vardır.

Kelenter Sarayı, Münşî, Hoca Nakdî, Rumiye Şeyhi Sarayı, Şahbenderoğlu, Kadı Sarayı gibi birçok süslü saray bulunmaktadır. Şehirde eski camiler çoktur ve hepsi mihraptır. Uzun Hasan, Azerbaycan Şahı iken Sultan Uzun Hasan Camisi'ni yaptırmış, ancak Fatih Sultan Mehmed'e yenildiği zaman Tebriz'de vefat edince yarım kalan camiye oğlu Yakup Şah tamamlamıştır. Sekiz kubbesi bulunan caminin sanatlı bir minaresi, süslü bir mihrap kapısı vardır. Cemaatten garip olan caminin avlusunda büyük bir havuz bulunmaktadır. Üç kapısı bulunan avlunun çevresi çeşitli sütunlar ile bezenmiştir.

Evliya Çelebi, Sultan Uzun Hasan Camii, Ali Han Camii, Cafer Paşa, Ferhad Paşa, Koçağa Sultan, Kelenter ve Şeyh Akay Camilerinin şehrin meşhur camileri olduğunu ve geri kalanların mescit olduğunu ifade etmiştir.

Altı medrese, üç tekke, kırk sıbyan mektebi, on bir tüccar hanı ve hamamları vardır. Büyük ve eski bir ziyaret olan Rumiye Şeyhi Hamamı, süslü bir hamam olan Kelenter Hamamı, havuzlu hamamlar olduğunu söylediği Daruga ve Korkud Han Hamamı gibi hamamların isimlerini belirtmiş ve bunların dışında nice ev hamamları olduğunu da vurgulamıştır.

İki yüz adet üstü örtülü caddelere sahip olan şah çarşısı, dükkânları, berberler, terziler ve saraçlar vardır. Havuzlu, şadırvanlı, sazende (çalıcılar) ve hanendelerin (okuyucular) olduğu kahvehaneleri vardır. Kale görünümlü bir bedesteni, zengin bezirgânları bulunur. Toplam yüz elli tane bakımlı köy bulunmakta ve bu köylerde yaklaşık üç bin hane, bağ, bahçe, cami, han, hamam ve çarşılar yer almaktadır. Kırk bir kasaba ve elli sağlam kalesi olan şehir halkının üç yüz bin olduğunu belirtmiştir.

Şehirde Salihlerin çok olduğunu ve bunların Nakşibendî tarikatı mensupları olduğunu belirtmiştir.

Evliya Çelebi kelenterî kaynak göstererek şehirde yirmi bin bağ olduğunu ifade etmiştir. Rumiye’de yedi çeşit buğday, arpa, bakla, sulu üzüm, yetmiş çeşit meyve, nebî armudu ve meleçe armudu vardır.

Seyyah Rumiye Gölü hakkında da bilgi vermiştir; Büyük Rumiye Gölü’ne Dümbülî, Debil ve Tebriz Gölü de denmektedir. Çevresinde bulunan beldelerin ismiyle anılan göl Tebriz’e uzak, Rumiye’ye yakın olduğu için Rumiye Gölü denmektedir. Tuzlu bir göl olan Rumiye Gölü’nde yüzlerce balıkçı kayıkları, tüccarları taşıyan gemiler vardır. Gölün doğu tarafında Tebriz, batı tarafında Rumiye Şehri, Dümbülî Kalesi vardır.

Evliya Çelebi, gölün çevresinin Van Gölü’nden büyük olduğunu, Van Gölü’nün çevresinin sekiz günde, Rumiye Gölü’nün çevresinin on iki günde dolaşılacağını ve gölün derinliğinin yetmiş kulaç olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde İran tarihçileri ve Tarihçi Makdisî’nin bu gölün Hazret-i Muhammed’in doğduğu gece gölün yerinde olan Pancüm Şehri’nin yer altına geçip bu gölün ortaya çıktığını söylediklerini yazmıştır.

Göle Erdebil’den gelen Seylân Nehri, Nahçıvan Kalesi’nden gelen Kehran Nehri, Rumiye Şehri’nden gelen Çevlân Suyu, Hakkâri’den gelen Devdan Nehri dâhil kırk beş irili ufaklı suyun karıştığını belirtir.

Gölün içinde iki ada vardır. Bunlar Kebuter yani Güğercin Adası ve Harsek Adası’dır. Kebuter Adası’nda yalçın bir kaya üzerinde bulunan bakımlı bir kale, neferatlar, cebehane ve balık avcısı olan nökerler vardır.

Harsek Adası’nda da yüksek bir tepe üzerinde Harsek Kalesi, neferatlar, toplar, cebehane vardır. Bu kale gölün Tebriz tarafına yakın olduğu için Tebriz hâkimi hükmündedir.

Evliya Çelebi, Rumiye Şehri’nin içinde ve dışında yatmakta olan büyük veliler olduğunu belirtir. Şeyh Hazret-i Koçağa Sultan, Bozevli Sultan, Sâlih Efendi, Davdan Sultan ve İmam Boğa Bay ziyaretlerini örnek verir¹⁶³.

¹⁶³ EÇS, IV/1, 408-418.

2.4.7. İşneviye

Halife Harun Reşid'in kızı tarafından inşa edilen şehir Moğollar tarafından harap edilmiş, 1477 yılında Uzun Hasan tarafından imar edilmiştir. Sultanlık hükmünde olan şehir iki bin askere sahiptir. Şehirde yasavul ağası, korucubaşı, kadı ve müftü bulunmaktadır.

Harap olan kalenin çevresinde hendekler kazılmıştır. Çevresi dokuz bin adım olan kalede evler tek katlıdır. İşneviye Şehri'nde duvarları kerpiçle yapılmış toplam altı bin hane, bağlar, bahçeler vardır.

Sünnî olan halkın hepsi tüccardır. Şehirde yirmi mahalle, on mihrap, han, hamam, dükkân ve kahvehaneler vardır. Elma, sulu erik, üzüm, armut gibi meyveleri boldur¹⁶⁴.

2.4.8. Serâv

Evliya Çelebi, Moğolların bu kaleye *Serâf*, Kürtlerin *Serâv* yani *Başsu* dediklerini ancak doğrusunun *Ser-âh* olduğunu belirtmiş ve halkın sürekli baş ağrısı çektiklerinden dolayı Ser-âh dediklerini ifade etmiştir.

Azerbaycan-ı Ucan toprağında, geniş bir ovada yer alan şehir Ermen beldelerindendir. Kireç duvarlı, toprak örtülü dört bin hane, cami, han, hamam, çarşı ve pazarları vardır. Bütün suyu Serâh Nehri olan şehirde hububat çok bulunur.

Şehirde Osmanlı şehit vezirlerinden Bıyıklı Hasan Paşa, Arslan Paşa, Mustafa Paşa ve Sücâh Paşa'nın ziyaret yerleri bulunur¹⁶⁵.

2.4.9. Nihâvend

İran'ın batısında yer alan, tarihi antik çağlara kadar inen ve Sâsânîler döneminde önemli bir merkez halini alan Nihavend, Hazret-i Ömer döneminde 642 yılında İslâm hâkimiyeti altına girmiştir. Bir dönem (1105-1106) Selçuklu idaresinde kalan şehir, XIII-XV. yüzyıllarda İran'a hâkim olan devletlerin idaresi altında kalmış, Safevîler şehre hâkim olduklarında ise Osmanlı-Safevî mücadelelerine sahne

¹⁶⁴ EÇS, IV/1, 420.

¹⁶⁵ EÇS, IV/2, 447-450.

olmuştur. Bağdad valisi, Cigalazâde Sinan Paşa 1588 yılında şehri ele geçirmiş, ancak şehir Osmanlı ve Safevîler arasında birkaç kez el değiştirmiştir¹⁶⁶.

Evliya Çelebi, şehri *Nuh-ı Âvend yurdu, eski belde* olarak tarif etmiştir. Şehrin kurucusunun Nuh Nebî olduğunu ve Tufan'dan sonra Nihavend semtlerini dolaşıp şehri inşa ettiğini, bundan dolayı Nuh-âvîn'den bozma Nuh-âvend dediklerini belirtmiş, Moğolların ise, *Sare-sur* yani Sâriye Kalesi dediklerini ifade etmiştir. Birçok devletin eline geçen şehir, Keyûmers Şah, Nuşirevân, Hazret-i Ömer halifeliğinde Serdar Sâriye, Harun Reşid ve Şah Kıyaseddin tarafından imar edilmiştir.

Hülâgû, Timur, Kanuni Sultan Süleyman döneminde İbrahim Paşa, III. Murad zamanında Cığaloğlu, II. Osman zamanında Halil Paşa ve IV. Murad zamanında Hüsrev Şîr Paşa tarafından kale ve şehir harap edilmiştir. Şehir, Hemedan Şehri'nin güney tarafında yüksek bir dağ üzerinde, eski şahların taht merkezi olmuştur. Kalesi dayanıklı ve yüksek bir tepe üzerinde bulunur. Çevresi dokuz bin adım olan kalede geniş olmayan hendekler vardır.

Bin hane, dört cami, bir kuyu, yüz elli burç, iki kapı, sâzende kulesi bulunan kalede üç bin nöker, yedi yüz neferat, diz çöken ağası, yasavul ağası, daruga, kelenter ve münşî vardır.

Kalenin altında çevresi hendekli surlar vardır. Kible yönünde Irak Kapısı, kuzeyde Erdebil Kapısı, batıda Hemedan Kapısı ve Sehend Kapısı bulunmaktadır. Büyük varoş on üç bin adımdır. İçinde yetmiş mihrap ve mescidler, yedi medrese, altı adet Haydarî, Bektaşî, Kalenderî, Vahidî tekkeleri, kırk adet sıbyan mektepleri vardır. Beş yerde akarsu çeşmeleri, yirmi yerde sebil, yetmiş yerde saray, yedi yerde tüccar kervansarayları, bin dükkânçe, şah çarşısı, yedi hamam, yüz otuz tane de ev hamamı vardır. Ancak bedesteni yoktur. Nihavend eyaleti, cami, han, hamam ve şah çarşıları olan yüz elli köyden oluşmaktadır.

Havası soğuktur, suları Elvend Dağı'ndan gelir, bağ, bahçe, meyvleri boldur. Üzüümü, elması, eriği, narı, meleçe armudu, buğdayı, arpası, pamuğu beğenilir.

¹⁶⁶ İbrahim Sarıçam, "Nihâvend", *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2007, 98-99.

Halkı genellikle Kürt ve Şifîlerdir. Usta tabipleri, cerrahları ve şairleri çoktur. Halkı kalemkârî çit Lekkefûrî renkli bezler ile döşeli kaftanlar giyerler. Mavi ve zerdeva kürkleri giyerler. Kadınların yüzleri altın ve gümüş tac ile örtülüdür.

Güldemide, Gülendâm, Gülruh, Perîmah gibi kadın isimleri, Tirmid, Canpolad, Haykulı, Şâdî gibi köle isimleri, Çenecân, Cedârlı, Feddene, Serviboy, Dırâşân gibi cariye simleri vardır¹⁶⁷.

Evliya Çelebi kayıtlarında Nihavend şehri sınırları içerisinde bulunan Seyyidler Köyü ve Hazret-i Sa'd-ı Vakkas Köyü ile ilgili bilgi vermiştir;

Seyyidler Köyü, halkı seyyid sünîler olan köy, Nihavend toprağında yer alır. Hazret-i Sa'd-ı Vakkas Köyü, bin hane, cami, han, hamam, şah çarşısı olan köy, Nihavend toprağında bulunur. Seyyah, Nihavend Savaşı'nda yaralanan Hazret-i Sa'd bin Ebî Vakkas'ın bu köyde sağlığına kavuşana kadar imar olsun diye dua ettiğini ve onun makamının ulu bir tekke olduğunu ifade etmiştir¹⁶⁸.

2.4.10. Hemedan

Batı İran'da yer alan, Medler, Asurlular, Babiller ve Partlar döneminde önem kazanan şehir, Sâsânîler döneminde eski önemini kaybetmiştir. Nihavend Savaşı'ndan sonra İslâm devletlerine bırakılmıştır. Selçuklu ve Harizmşah hâkimiyetlerinde de kalan şehir, 1221 yılında Moğol ordusu tarafından ele geçirilmiştir. Hülâgû Han tarafından savaşlarda üs olarak kullanıldı. İlhanlılardan sonra Celâyirîler ve Timurluların eline geçen Hemedan daha sonra sırasıyla Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîlerin de hâkimiyeti altında kalmıştır. Osmanlı-Safevî savaşları sonucu, iki devlet arasında birkaç kez el değiştirmiştir¹⁶⁹. 1533-1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Koca İbrahim Paşa tarafından fethedilen şehir daha sonra tekrar Safevîlerin eline geçmiştir.

Evliya Çelebi, Hemedan şehrini *Şahlar şahu taht merkezi, Irak-ı Cihan şehri örneği, benzersiz belde* şeklinde tanımlamış ve Arap, Acem, Hindistan tarihçileri ve Yunan Yanvan Tarihi'ni kaynak göstererek şehrin kurucusunun Şeddâdoğlu Cemşid olduğunu ve onun Bîsütun Dağı eteğinde hazine bulup bu şehri yaptığını belirtmiştir.

¹⁶⁷ EÇS, IV/2, 454-457.

¹⁶⁸ EÇS, IV/2, 461.

¹⁶⁹ Tahsin Yazıcı, "Hemedan", *DİA*, XVII, İstanbul, 1998, 183-185.

Şehre, Ermeni Makdisî Tarihi'nde Merzcüvas, Moğolca Kalçak Şehri, Yunanca Daranya, Kürt dilinde Hemâvdân yani sulu şehir, Farsça Hemedan demişlerdir.

Altıgen şekilli ve yetmiş kulesi bulunan kalenin çevresi dört bin adımdır. Çevresinde derin olmayan bir hendeği vardır. Kum Kapısı, Bîsütun, Dergezin ve Bağdad Kapısı olmak üzere dört kapısı bulunur. Kale içinde iki bin küçük oda, cami, han, hamam ve dükkânlar, cebehane, serâmed topları, bin nöker bulunur.

Hemedan Eyaleti'nde beş yüz bakımlı köy yer alır. Irak toprağında bulunan şehrin hanı Can Apay Han'dır. Üç bin silahlı diz çöken, çiğ yiyen, çörek çeken, tülüngîleri, üç bin at binici, savaşçı askeri, diz çöken ağası, yasavul ağası, kelenterî, münşî, daruga ve şahbender ağası vardır.

Dokuz medrese, kırk sıbyan mektebi, on bir derviş tekkesi, yüz elli çeşme, sebilhaneler, sekiz bin zemin kat ve iki katlı kârgir yapı zengin ve yoksul evleri, üç yerde kervansaray bulunur. Bu kervansaraylardan Ferhad Paşa Kervansarayı ve Levend Han Konuk Evi meşhurdur.

Hind, Sind, Rum, Arap ve Acem bezirgânların kaldığı on bir yeni tüccar hanı, iki bin dükkânçe, yedi hamam ve iki yüz saray hamamı bulunur. Şehrin esnaf ve ayanını öven Evliya Çelebi, şehirde yetişmiş cerrah olmadığını, ancak şair sayısının çok fazla olduğunu ve bu şairlerin fasih ve belîğ Arapça ustası olduklarını belirtmiştir. Şehirde erkeklerin alaca kalemkârî çit giyip, başlarında alaca serbend ve zurzuville kalaklı tac, ayaklarında keçe çakşır, yeşil don, alaca câme, yeşil, cengârî, turuncu sağrı pabuç giydiklerini, kadınların altın ve gümüş arakiye ve diba takke giyip, yüzlerinde ipek burkaları olduğunu, üzerlerinde beyaz Lekkefûrî ve Behrampûrî miskâlî bez çarşaf olduğunu belirtmiştir.

Karahan, Karacan, Seyfeddin, Keçebey gibi erkek isimleri, Mercene Hanım, Hengüle Hanım, Enzile, Tenzile gibi kadın isimleri, genellikle Gürcü olan kölelerin Yaşar, Kendibal, Şahbende, Pervîz, Yâr Ali gibi isimleri, genellikle Rus olan cariyelerin ise Şelefe, Helece, Hennese, Gülçîn gibi isimleri vardır. Hemedan halkı Yaka Türkmeni dili üzere konuşur, Kürtçe ve Ermenice bilirler. Halkı esmer yüzlü, buğday benizli, uzun boyludurlar. Şehirde yedi Ermeni kilisesi bulunur, aynı zamanda şehirde çok fazla Yahudi de bulunmaktadır.

Hemedan şehrinin havası soğuktur. Akarsuları ve tatlı suları Elvend Dağı'ndan doğmakta, dokuz bin altmış adet su kuyusu ve kırk altı bin bağ bulunur. Buğday, arpa, börülce, pirinç, bakla ve sebzeleri boldur. Elma, erik, kayısı, Gilân armudu, nar, limon, turuncu ve inciri de vardır. Bal şerbeti, kıjı, âbşüle, köknar ve gülânâr şerbeti meşhur içecekleridir.

Üç yerde ziyafet yeri imaretleri var ki, bunlardan Cihan Şah ve Şah Hudâbende İmareti ma'murdur. Hemedan şehrinde iki binden fazla sahabe, Acem bilginlerinden yüz bin kimse medfundur¹⁷⁰.

2.4.11. Kazvin

Sâsânî hâkimiyetinde bulunan Kazvin, Hz. Ömer zamanında sulh yoluyla ele geçirilerek İslâm hâkimiyeti altına alınmıştır. Büveyhîler, Gazneliler ve Selçuklu hâkimiyetinde de bulunan Kazvin, Harizmşahlarla Moğollar arasında mücadelelere sahne olmuştur. Kazvin, Safevîler döneminde önem kazanmış ve üs olarak kullanılmıştır¹⁷¹.

Evliya Çelebi, Dîvân-ı İmam Yâfiî'yi kaynak göstererek Hazret-i Peygamber (s.a.s)'in bu şehirle ilgili hadisinin olduğunu ve *Kazvin'i ta'ziz edin [yüceltin]*, *çünkü o cennetin en iyi kapılarından* buyurduğunu ifade etmiş ve İran'ın eski taht merkezi olan şehrin kurucusunun Hazret-i Nuh'un oğlu Yâfes olduğunu belirtmiştir. Şehir Hülâgû Han ve Timur tarafından harap edilmiş, daha sonra Şah İmâdeddin-i Şirazî tarafından imar edilmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı hâkimiyetine geçen şehir 1584 yılında tekrar Safevî kontrolüne geçmiştir. III. Murad döneminde 1587 yılında yeniden Osmanlı egemenliğine geçen şehir iki devlet arasında sürekli el değiştirmiştir.

Kazvin'de yedi bin nöker, on iki hâkim, molla, müftü, üç yüz kırk beş köy bulunmaktadır. Şehirde iki yüz mihrap vardır. Evliya Çelebi, Kazvin şehrinde nice camilerin olduğunu belirtmiş ve Müşebbek Camii'den söz etmiş, Rum'da, Acem'de ve Arap'ta böyle büyük bir kapı ve ince işçilik görmediğini belirtmiştir.

¹⁷⁰ EÇS, IV/2, 464-470.

¹⁷¹ Marcel Bazin, "Kazvin", *DİA*, XXV, Ankara, 2002, 154-155.

Kazvin Kalesi dörtgen şekilli, taş yapı olan bir kaledir. Kalenin yapıcıları Erdeşîr, Babek ve Gıyâseddin Şah'tır. Kale içinde toprak örtülü haneler, medreseler, çeşmeler, sebiller, üç yüz adet saray, iki bin altmış dükkân, bedesten, kahvehaneler, selmanîler (berber dükkânları), on yedi bin adet kuyu vardır. Yedi yerde yemekhane, on yedi bin bağ ve bahçesi bulunur. Şehirde tabibler, cerrahlar, şairler bulunmaktadır.

Erkekleri başlarına alaca serbend sarıp, renkli boğası giyerler. Kadınların yüzleri burkalı ve saravuşlu (peçe), üzerlerinde beyaz çar, ayaklarında renkli çizme giyerler. Ali Bîşnev, Kulı Sünce, Mirzâ Celi gibi erkek isimleri, Semer Hanım, Aslan Hanım, Hüveyde gibi kadın isimleri, Ferah Gulâm, Bide, Sendeme, İşvebâz gibi köle ve cariye isimleri vardır. Şehir halkı genellikle beyaz tenli ve orta boyludur. Halk, Kürt dili, Yaka Türkmeni dili, Farsça, Arapça ve Pehlevî dilini bilmektedir.

Yedi çeşit buğdayı, yağlı arpası, baklası, börülcesi ve bezelyesi boldur. Çakıl ekmeği, lavaşa ekmeği, Hamedan kefi, şilbe çöreği gibi yiyecekleri vardır. Armudu, sulu üzümü, eriği, badem fıstığı, zerdalisi, şeftalisi, karpuz ve kavunu beğenilir.¹⁷²

2.4.12. Rey

Tarihî İpek Yolu üzerinde bulunan şehrin adı eski Pers kaynaklarında Ragha-Raga şeklinde ifade edilmiştir. Sâsânî hâkimiyetinde bulunan Rey, VII. yüzyılda İslâm orduları tarafından ele geçirilmiştir. Gazneli, Selçuklu, Harizmşah, İlhanlı ve Timurluların hâkimiyeti altına giren şehir daha sonra Safevî Devleti'nin kontrolüne geçmiştir¹⁷³.

Evliya Çelebi, İran tarihçilerini kaynak göstererek Rey Şehri'nin kurucusunun Keyûmers Şah olduğunu belirtir. Zamanla harap olan şehri Hûşeng imar etmiştir. Ma'mur bir şehirdir. Şehir batıdan doğuya uzunlamasına yirmi dört bin adımdır. Genişliği yarım fersahtır.

Hanlık olan şehirde yedi bin nöker, molla, hâce şeyhülislâm, şeyhüssâdâtıkiram, diz çöken ağası, kurucubaşı, yasavul ağası, kelenter, darugası, münşî, şahbender, eşik ağası ve mihmandâr vardır.

Kalesi ma'mur olmayan şehirde dokuz bin sekiz yüz hane vardır. Yapılar kerpiç ile yapılmıştır. Şehrin dört tarafında geniş ve derin hendekler bulunur.

¹⁷² EÇS, IV/2, 481-489.

¹⁷³ Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", *DİA*, XXXV, İstanbul, 2008, 40-41.

Çevresinde tahta levha şeklinde olan sekiz adet kapı vardır. Şehri düşmana karşı kolay savunmak için yollar dar bir şekilde yapılmıştır. Rey şehrinin haneleri kale gibi sağlam hanelerdir. Şehirde yüz on çeşme, yetmiş sebil, iki küçük nehir, dokuz bin su kuyusu vardır. Rey şehri kabristanında nice veliler, âlimler, salihler, fakihler ve şairler yatmaktadır¹⁷⁴.

2.5. Güney Azerbaycan’da Bulunan Kaleler

2.5.1. Salmas Kalesi (Dilmas)

Bir ovada yer alan kalenin kurucusu Büzürcmihir’dir. Şehre Dilmast adını vermiştir (gönül yoğurdu). Hülâgû Han tarafından harap edilen şehri Cihan Şah’ın Salmas adlı veziri imar etmiş, bundan dolayı şehre Salmas adı verilmiştir.

Evliya Çelebi, kalenin dört tarafında Rumiye, Tesûy, Kumla, Karabağlar, Hoy, Merend, Behistan, Çors hanlarıyla komşu olduğunu ve Salmas Ovası’nın Pasin ve Muş ovalarının beş katı kadar olduğunu belirtmiştir.

Kale surlarının çevresi bin adımdır. Kalenin içinde üç yüz hane, bir cami, derin bir hendek, han sarayı ve bir ağaç köprü vardır. Tebriz Eyaleti hükmünde olan hanlığın iki bin askeri, beş yüz diz çöken nökeratı, kadısı, müftüsü, darugası, münşisi, kelenterisi, yasavul ağası, şahbenderi ve mihmandârı vardır. Halkı at binici ve tüccardır. Havası soğuk olan kale bir tepe üzerinde olduğundan sular kaleden akmaz, kalede su kuyuları bulunur.

Taşra varoşu çevresinde hendekler bulunur. Üç kapısı kible yönüne açık olan kalenin, batı tarafa açık olan kapısı Tesûy, doğu tarafa açık olan kapısı ise Tebriz kapısıdır. Çevresi yedi bin adım olan şehirde üç bin hane, üç cami, han, hamam, dükkân, kahvehaneler ve dokuz mahalle vardır. Bu mahallelerden dördü Acem Sünnî Müslümanlar, beşi Gökdolak Ermenilerdir. Üzümlü, kırk çeşit armudu, otları ve tahılları boldur¹⁷⁵.

Evliya Çelebi Salmas toprağına yakın Şahseven, Hanasun ve Yezdânşah Köyü köyleri ile ilgili bilgi vermiştir;

¹⁷⁴ EÇS, IV/2, 518-523.

¹⁷⁵ EÇS, IV/1, 429-430.

Hanasun Köyü, bin hane, bağ, bahçe, cami, han, hamamları olan, Salmas sınırında bulunan bakımlı bir köydür. Çarşısı yoktur, ancak köyde pazar kurulur¹⁷⁶.

Şahseven Köyü, bin beş yüz hane, bağ, bahçe, cami, han, hamam, elli dükkânı bulunan köy Salmas Hanlığı toprağında yer almaktadır. Halkı genellikle çiftçilikle uğraşır. Yezdânşah Köyü, bin haneli, Ermeni Gökdolak köyü Salmas Hanlığı sınırlarında bulunan ma'mur bir köydür¹⁷⁷.

2.5.2. Kâşân (Kâşî Kalesi)

Kurucusu Menûçehr olan şehrin adı Moğol dilinde Kışvân, Kürt dilinde Keşâv, Hind dilinde Kejdîmân (akrep diyarı), Arap dilinde Kâsbân, Çağatay dilinde Kûşân-bür, Fars dilinde Kâşân şeklinde ifade edilmektedir. Birçok kez harap olan şehir 857-858 yılında Abbasî Halifesi Harun Reşid'in eşi Zübeyde Hanım tarafından imar edilmiştir. Kâşân şehri 1389 yılında Timur Şah'ın oğlu Yakup Şah tarafından taht merkezi yapılmıştır.

Şehrin kalesi, Kin Kapan Dağı eteğinde bir ovada dörtgen şeklinde yapılmış bir kaledir. Çevresi on üç bin yedi yüz adım olan kalenin derin bir hendeği bulunmaktadır. Kale duvarları kireç ve alçı ile sıvanmıştır. Duvarının boyu seksen melik arşını, genişliği ise yirmi arşındır. Kale içinde toprak örtülü haneler bulunmaktadır. Şehrin akarsuları Kin Kapan Dağı'ndan gelmektedir. Halkı dükkânlarında silah gibi aletlerin imalatını yapmaktadırlar.

Buhara eriği, armudu, kayısısı beğenilir. Evliya Çelebi, şehirde akreplerin çok olduğunu ve bundan dolayı şehrin Kejdüm Şehri adıyla anıldığını belirtir ve şehirde binlerce Ashâb evladının Karâfe-i Arap (Arap Mezarlığı) adı verilen yerde medfun olduğunu ifade etmiştir¹⁷⁸.

2.5.3. Kasr-ı Şirin Kalesi

Evliya Çelebi, şehrin kurucusunun Enûşîrvân kisralarından Melik Pervîz olduğunu ve Harun Reşid'in kızı Şirin, bir kasır yaptırdığından Kasr-ı Şirin dediklerini belirtmiştir. Harun Reşid döneminde ma'mur bir şehir olduğunu, ancak

¹⁷⁶ EÇS, IV/1, 386-392.

¹⁷⁷ EÇS, IV/1, 424-433

¹⁷⁸ EÇS, IV/2, 506-512.

Timur Şah tarafından harap edildiğini ifade etmiştir. Harap olmadan önce dayanıklı bir hisar olan şehrin çevresi on iki bin adımdır. Yirmi yerde kapı belirtileri bulunmaktadır¹⁷⁹.

2.5.4. Kirmanşah Kalesi

1509 yılında Şah İsmail tarafından yapılmıştır. Kerpiç bir yapıdır. Beşgen şeklinde olan kalenin iki kapısı vardır. Bin nökeri bulunur. Hemedan toprağında olan kale Lûristan sınırında bulunur¹⁸⁰.

2.5.5. Makü Kalesi

Makü Kalesi, Evliya Çelebi'nin ilk İran seyahati güzergâhında bulunan bir yer değildir. Orduyla birlikte seyahati öncesinde Şoşik hâkiminin peşinden gitmiş ve bu kaleyi görmüştür¹⁸¹.

Nuşirevan yapısı olduğunu söylediği bu kalenin Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı Devleti'ne tabî olduğunu, daha sonra Safevîlerin burayı tekrar aldıklarını, ancak Bağdad Fatihi IV. Murad döneminde 1639'da yapılan barışa göre bazı kalelerin yıkıldığını belirtmiştir. Makü Kalesi'ni de Osmanlı yıkmıştır.

Ele geçirilmesinin imkânsız olduğunu söyleyen Evliya Çelebi, bu kaleyi Van, Mardin, Tokat, Amasya, Şebin Karahisar, Adilcevaz ve Afyon Karahisar Kalelerine benzetmiştir. Kalenin tek bir kapısının olduğunu ve minare yolu gibi yokuş yukarı çıkıldığını belirtmiştir¹⁸².

2.5.6. Karşı Kalesi

Evliya Çelebi kalenin Timur'un oğlu Şahruh'un yapısı olduğunu ifade etmiş, daha sonra Uzun Hasan'ın hâkimiyeti altına girdiğini ve hâlâ Azerbaycan şehirleri arasında yer aldığını belirtmiştir.

¹⁷⁹ EÇS, IV/2, 480.

¹⁸⁰ EÇS, IV/2, 470.

¹⁸¹ Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", 69-97.

¹⁸² Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, II, 227-228.

Sağlam, dayanıklı, yüksekçe bir tepe üzerinde bulunan kaleyi şahin ve kartal yuvalarına benzetmiştir. Buranın eskiden büyük bir şehir ve kale olduğunu, ancak IV. Murad zamanında Revan Seferi sırasında bu şehrin yıkıldığını ifade etmiştir. Yedi minareli camileri, üç hamamı ve küçük bir çarşısı olduğunu, bağ ve bahçesinin çok olduğunu, Karış Nehri kenarında kurulduğu için verimli bir ovasının olduğunu ve pirinç yetiştirildiğini ifade etmiştir¹⁸³.

2.5.7. Kumla Kalesi

Sultan III. Murad Han döneminde başkumandan Ferhad Paşa tarafından 1589 yılında yaptırılmıştır. Velyan Dağı eteğinde dörtgen şekilli, taştan inşa edilmiş bir kaledir. Etrafı üç bin seksen adım olan kalenin yedi kulesi ve iki kapısı vardır. Kapılardan biri Anadolu tarafına, diğer kapı ise doğu tarafına bakar. Bu kapıya Tebriz kapı denilir. Kale içinde yedi yüz hane ve bir cami vardır. Bağ, bahçesi çoktur. Kumla üzümü, Buhara alusu, Abbasî ve meleçe armudu meşhurdur.

Şehirde on bir cami, hanlar, hamamlar ve çarşı-pazarlar vardır. Evliya Çelebi bu şehrin Tebriz toprağında bir sultanlık olduğunu, sultanın ise sancak beyi olduğunu belirtmiştir. Bin nökere, kelentere, darugaya ve kadiya sahiptir. Beylerbeyine; han, üç tuğlu vezir pâyesine; hanlar hanı, başkumandana; sipehsâlâr-ı mu'azzam, re'isülküttaba; münşî, alaybeyine; kelenter, subaşına; daruga, alay çavuşuna; yasavul ağası, yeniçeri ağasına; diz çöken ağası, misafir kondurana; mihmandâr dediklerini ifade etmiştir. Bu kişilerin hepsi devlet içerisinde İran ülkesi kanununa göre söz sahibidirler¹⁸⁴.

2.5.8. Ücân Kalesi

Evliya Çelebi, günümüzde Bostan-âbâd olarak bilinen kentin yakınlarındaki kaleye Merağa'dan Erdebil'e gideceği zaman uğramıştır¹⁸⁵. Hülâgû Han tarafından şehrin harap edildiğini ve ilk kurucusunun Peyjen (Kuderiz oğlu Keyûmers oğlu) olduğunu belirtmiştir. Kale, zaman içinde harap olunca halkı Tebriz'e taşınmıştır. Daha sonra Gazan Han tamir ettirmiş, dört köşeli, taş yapılı, sağlam bir kaledir. Doğ

¹⁸³ Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, II, 230-231.

¹⁸⁴ EÇS, II/1, 305.

¹⁸⁵ Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", 69-97.

tarafında demir bir kapısı olan kalenin çevresi iki bin adımdır. Yüz hanesi bulunmaktadır. Yedi cami, üç hamam, yedi han ve altı yüz dükkân vardır. Buğday ve baklası çoktur. Suyu bol, meyvesi azdır. Halk içinde Ermeniler de vardır ve onların iki kilisesi bulunmaktadır¹⁸⁶.

Evliya Çelebi Ücân Şehri sınırlarında bulunan Tuna Çayırı ve Setgiz Kenti ile ilgili bilgi vermiştir; geniş düzlükte yer alan yeşillikli, iki yüz haneli Tuna Çayırı, Ücân şehri nahiyesidir. Halkı bağcı ve çulhadır. Setgiz Kenti, Ücân nahiyesinde yer alan bin evli ma'mur bir kenttir¹⁸⁷.

2.5.9. Azerbaycan Kehrevan Kalesi

Şah Tahmasb döneminde Avşar hanlarından Seyfi Kulu Han tarafından yapılmıştır. Evliya Çelebi, bu kalenin Kanuni Sultan Süleyman'ın korkusundan yaptırıldığını ifade etmiştir¹⁸⁸. Kale, daha sonra Bağdad Beylerbeyi Solak Ferhad Paşazâde tarafından kuşatılmış, ancak alınamamıştır. Dönemin Kehrevan hâkimi Meymendî Han'dır. Meymendî Han, Bağdad'a gidip gelen kervanları taciz etmiş, bunun üzerine harekete geçen Tebriz Muhafızı Cafer Paşa, kaleyi kuşatıp fethetmiştir¹⁸⁹.

Bir tepe üzerinde yapılan kalenin etrafı altı bin adımdır. Taş yapı olan kalenin Tebriz ve Erdebil'e bakan iki kapısı vardır. Bin askeri, kadısı, kelenteri, münşîsi, darugası; yedi bin hane, altmış mihrap, yedi hamam, on bir han, sekiz yüz dükkân bulunmaktadır. Kalemkârî, çift yorgan, çarşaf yüzleri meşhurdur, bağı, bahçesi boldur¹⁹⁰.

2.5.10. Kotur Kalesi

Acem hükmünde olan Kotur Kalesi, 1584 yılında Ferhad Paşa tarafından fethedilerek Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Osmanlının elinde bulunan kale daha

¹⁸⁶ EÇS, II/1, 308.

¹⁸⁷ EÇS, II/1, 308.

¹⁸⁸ EÇS, II/1, 309.

¹⁸⁹ Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", 69-97.

¹⁹⁰ EÇS, II/1, 310.

sonra Safevî hâkimiyetine geçmiştir. Evliya Çelebi, kalenin Safevî hâkimiyetinde olduğunu ancak köylerinin Osmanlı'nın elinde bulunduğunu ifade etmiştir.

Dörtgen şekilli, bir kaya üzerinde bulunan kaleyi Adilcevaz Kalesi'ne benzetmiştir. Kalenin içinde üç bin diz çöken nökeri bulunmaktadır¹⁹¹.

2.5.11. Ali Bak (Albak) Kalesi

Gazan Han döneminde Tebriz şahbenderi Ali Bâkî 1295 yılında bu kaleyi inşa etmiştir. Azerbaycan Van'ı ve Ucan Rumiyesi şehirlerinin ortasında yer alan dörtgen şekilli bir kaledir. Kale içinde yasavul ve diz çöken ağaları ve diz çöken tulingleri vardır. Bağ ve bahçeleri bulunur. Kale dışında cami, han, hamam ve dükkânlar bulunmaktadır. Hâcegân tarikatından Şemseddin-i Hoyî hazretleri bu şehirde medfundur¹⁹².

2.5.12. Karnıyarık Kalesi

Seyyah, kalenin Karnıyarık lakaplı bir han tarafından 1516 yılında yapıldığını ve hanın lakabından dolayı kaleye bu ismin verildiğini belirtmiştir. Yüksek bir dağ üzerinde bulunan dörtgen şekilli, küçük bir kaledir.

Evliya Çelebi, kaleye çıkıp seyretmediğini, bundan dolayı kalenin çevresinin kaç adım olduğunu hesap edemediğini belirtir ve kendisine bildirildiğine göre kale içinde bir cami, bir saray ve üç yüz tülengi neferatı olduğunu nakletmiştir. Kalenin aşağısında bin adet toprak örtülü bağ, bahçe, havuz ve şadırvanı olan haneler, cami, han, hamam ve dükkânlar bulunmaktadır¹⁹³.

2.5.13. Berdük Kalesi

Acem sınırları içinde bulunan kale 1616 yılında Pinyanişi beylerinden Çolak Mir Aziz Bey tarafından yapılmıştır. Çevresi sekiz yüz adım olan, hendeği olmayan küçük bir kaledir. İçinde iki yüz odası olan, doğu tarafına bakan bir ağaç kapısı

¹⁹¹ EÇS, IV/1, 384-385.

¹⁹² EÇS, IV/1, 386.

¹⁹³ EÇS, IV/1, 387.

vardır. Bir camisi olan kalede, dükkân, han ve hamam bulunmaktadır. Kalenin dışında güney tarafında Davdan Nehri kenarında üç yüz tane bağ, bahçesi olan, toprak örtülü haneleri olan bir kasaba bulunmaktadır¹⁹⁴.

2.5.14. Gazikıran Kalesi (Gaziler Yurdu)

Osmanlı ve Safevîler arasında sürekli el değiştiren kaleyi Abbasioğullarından Hakkâri beyleri yapmıştır. Köy, kent, mezra, bağ ve bahçeleri Safevî toprağında bulunur, ancak kaleleri Osmanlı'ya tabîlerdir.

Dörtgen şekilli, Rumiye Ovası'na bakan yalçın bir kayanın üzerinde eski bir yapıdır. Kale içinde on hane ve ma'mur bir saray olan bey sarayı bulunmaktadır. Kale beyi, bin askere sahiptir, ancak timar ve zeamet toprakları yoktur. Kalenin çevresinde bir cami, bağ ve bahçesi olan haneler bulunurken, çarşı, pazar, han ve hamamlar bulunmamaktadır¹⁹⁵.

2.5.15. Azerbaycan Rumiyesi Kalesi (Gazan Toprak Hisarı)

İran'ın kuzeybatısında yer alan Urmiye (Rumiye/ Urûmiye) İslâm coğrafyacıları tarafında X-XIII. yüzyıllarda Erdebil ve Merağa'dan sonra Azerbaycan'ın üçüncü büyük şehri olarak tasvir edilmiştir. Asur, Urartu, Pers, Partlar ve Sâsânîlerin hâkimiyetinde kalan bölge Hazret-i Ömer döneminde fethedilerek İslâm hâkimiyeti altına alınmıştır.

XI. yüzyılın ortalarında Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyeti altına girdi. Harzemşahlar ve İlhanlı egemenliğinde de kalan şehir İlhanlıların ardından sırasıyla Çobanoğulları, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevî hâkimiyetine girmiştir. XV. yüzyıl sonlarında kısa bir süreliğine Osmanlı kontrolüne geçen şehir daha sonra tekrar Safevî Devleti'nin eline geçmiştir¹⁹⁶.

Evliya Çelebi, Rumiye Kalesi'ne Toprakkale dediklerini ve kalenin 1295 yılında Gazan Han tarafından yapıldığını, Moğolların kaleye Urumiye, Safevîlerin

¹⁹⁴ EÇS, IV/1, 387.

¹⁹⁵ EÇS, IV/1, 389.

¹⁹⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Urmiye", *DİA*, XLII, İstanbul, 2012, 179-180.

Rumiye-i Kübra dediklerini, bazı tarihçilerin de Türkmenlerin çok olmasından dolayı İran Türkistanı dediklerini kaydetmiştir.

Kale, 1526 yılında Şah I.Tahmasb tarafından genişletilmiş, Ferhad Paşa, Hadım Cafer Paşa, Hadım Süleyman Paşa ve Cığaloğlu Sinan Paşa tarafından imar edilmiştir. Sağlam bir yapı olan kalenin duvarları beyaz kireç ile sıvalıdır. Beden dışları olmayan kalede mazgal delikleri ve tabya kuleleri, kalenin batı tarafında ise demir bir kapı vardır. Kale içinde Han Sarayı, cemaati olmayan Gazan Camii, buğday ambarları, su kuyuları, üç yüz tane nöker neferat odası vardır. Çarşı, pazar ve hamamları yoktur. Dörtgen şekilli ve yedi tabyası olan kalenin çevresi on bir bin yedi yüz adımdır. Hendekten itibaren duvarının boyu yetmiş melik arşını, duvar genişliği ise otuzar arşındır.

Kalenin büyük bir hendeği olduğunu ve Kıbrıs Adası'ndaki Magosa Kalesi ve Rodos Kalesi hendeğine benzediğini ve seksen arşın enli hendeği bulunan kalenin hendek kenarınca çevresinin on beş bin adım olduğunu belirtmiştir.

Dört bin askeri, yasavul ağası, topçuları, cebecileri, yedi bin şedde barutu, dört bin güllesi, üç yüz on tane irili ufaklı topları, yedi yüz adet balyemez topları vardır. Acem'in Osmanlı tarafındaki son sınırı olduğunu ve kale dışında bir köşkten başka yapı olmadığını ifade etmiştir.

Kalenin güney ve doğu tarafında bulunan gölden dolayı havası ılımandır ve sebzeleri boldur. Rumiye Hanının yirmi bin nökeri, şehir darugası (subaşı), kelenterî (alaybeyi), münşîsi, yasavul ağası (alay çavuşu), kurçî başısı, diz çöken ağası (yeniçeri ağası), şahbenderi, miḥmandârî (misafir konduranı), eşik ağası, kadısı, müftüsü ve nakibi bulunmaktadır¹⁹⁷.

Evliya Çelebi, Rumiye sınırlarında bulunan Hırmenşahî köyü ile ilgili şu bilgileri kaydetmiştir; Rumiye Ovası'nda bulunan köy beş yüz haneli, bağ ve bahçeleri, cami ve hamamları olan ma'mur bir köydür.¹⁹⁸

2.5.16. Dümdüm Kalesi

Kalenin bânisi Yezdicerd Şah'tır. Rumiye Gölü kenarında bulunan kale kayaları gölün dalgaları vurdukça düm düm diye ses çıkardığı için Dümdüm Kalesi

¹⁹⁷ EÇS, IV/1, 406-407.

¹⁹⁸ EÇS, IV/1, 386-392.

dediklerini ifade etmiştir. Yüksek bir kaledir. Kuzey tarafında bir demir kapısı olan ve hendeği olmayan kalenin çevresi üç bin adımdır.

Kalenin içinde altı yüz hane ve Mîrkulu Han Camisi bulunmakta ancak kalede çarşı, pazar ve hamam bulunmamaktadır. Kalede diz çöken ağası, yasavul ağası, üç yüz nefer diz çökenleri, şahî topları ve cebehaneler vardır.

Aşağı varoş kalesi, dörtgen şekilli, taş yapılı, Şah Tasmaşb tarafından yapılmış ma'mur bir kaledir. Kale içinde yedi yüz ev vardır. Her tarafında hendeği olan kalenin çevresi altı bin adımdır. Kelb Ali Han Hamamı, şah çarşısı, bir tüccar hanı vardır. Bedesten ve medreseleri yoktur. Doğu tarafı göl, batı tarafı bağ olan şehrin hünnabı, iğdesi ve dutu beğenilmektedir.

Dümdümî Kalesi'nde Şeyh Arab Cebbarî, Molla Dihkânî, Şeyh Ali Tirmidî, Şeyh Ali Nacî, Molla Nâsır Şirvanî ziyaret yerleri bulunmaktadır¹⁹⁹.

2.5.17. Dümbülî Kalesi

Evliya Çelebi, İran tarihçilerini kaynak göstererek kaleyi yapanın Enûşîrvân-ı Âdil olduğunu belirtir. Gıyâseddin Kapânî tarafından tamir edilen kalenin ismi önce Tilvân, daha sonra ise Halife Harun Reşid zamanında kalenin imar olması için Terekeme (Türkmenler) Dümbülî kavmi buraya gelip yerleştikleri için Dümbülî ismiyle anılmıştır. Sultanlık hükmünde olan kalede kadı, müftü, diz çöken ağası, yasavul ağası, kelenter ve altı yüz kale nökeri vardır.

Bir ovada bulunan Dümbülî Kalesi, beşgen şekilli, taş yapılı, derin bir hendeği olan bir kaledir. Kırk bir sağlam burç, üç kapısı olan kalenin çevresi yedi bin adımdır. Batı tarafında Harir, kuzey tarafında Rumiye ve güneyde ise Erdebil Kapısı vardır.

Kalenin içinde toprak örtülü, iki katlı bin hane vardır. Medrese, mektep ve tekke olmayan kalede yedi mihrap, yetmiş dükkân, han, hamam, sultan çarşıları, kahvehaneler ve su kuyuları bulunmaktadır. Halkı kızılbaşlıdır. Halkı kalemkârî giyer, çarşaf ve perde dikerler. Dümbülî Kalesi'nde Şûrî Baba, Şeybe Dede ve Cıgâlı Sultan ziyaret yerleri vardır²⁰⁰.

¹⁹⁹ EÇS, IV/1, 418-419.

²⁰⁰ EÇS, IV/1, 422-423.

Seyyah, Dümbülî toprağında bulunan Koçağa Baba Köyü ve Gazi Ramazan Paşa Ziyareti ile ilgili bilgi vermiş; Koçağa Baba Köyü, Koçağa Sultan imar ettiği için köyün bu ismi almıştır. Dümbülî toprağında bulunan köyde camiler, bağ ve bahçeler bulunmaktadır. Gazi Ramazan Paşa Ziyareti, Dümbülî savaşında şehit olmuş bir vezirdir²⁰¹.

2.5.18. Zülkadriye (Sultaniye Kalesi)

Nehrevan Hanlığı sınırında, yalçın bir tepe üzerinde, taş yapı olan kale Şah İsmail tarafından yapılmıştır. Doğuya bakan bir kapısı olan kalenin içinde dar evler bulunur. Kalenin aşağısında viran halde bin adet ev, cami, çarşı ve pazar vardır²⁰².

2.5.19. Karakan Kalesi

Karakan Ovası denilmesinin nedeni, Hülâgû'nün Abbasilerden yetmiş bin kişiyi katletmesi ve kanlarının göl gibi olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Evliya Çelebi, kaleyi inşa eden kişinin ismini vermeyip Timur Han'ın soyundan geldiğini ifade etmekle yetinmiştir.

Taş yapı olan kale Kehrevan nahiyesinde bulunur. Sultanlık hükmündedir. Bin nöker, cami, han, hamam, şah pazarı bulunmaktadır. İran ülkesinde benzeri bulunmayan ve şehir dışında yer alan bir ılıcası vardır²⁰³.

2.5.20. Harezbil Kalesi

Evliya Çelebi, kaleyi *büyük eski şehir, eski belde ve zelil kavmin yurdu* şeklinde tanımladıktan sonra kale hakkında bilgi vermeye başlamıştır. Kaleyi yapan Menûçehr olup, Enûşirvan tarafından birçok kez imar edilmiştir. Ardalân Dağı eteklerinde bulunan kale, ilk olarak Hülâgû Han, 1391 yılında Timur Han, 1534-35 yılında Kanuni Sultan Süleyman, 1630 yılında da IV. Murad Han'ın veziri Hüsrev Paşa tarafından harap edilmiştir. Erdebil toprağında bulunan şehir, Ermeni Azerbaycanı şehirlerinden olup, 70-80 bin zengin Ermenisi vardır. Şehirde Kudüs-i Şerif'teki Kumâme Kilisesi benzeri büyük bir kilise olup, içinde beş yüzden fazla

²⁰¹ EÇS, IV/1, 424-433

²⁰² EÇS, IV/2, 445.

²⁰³ EÇS, IV/2, 446.

ruhban bulunmaktadır. Cami, han, hamam, şah pazarı, bağ ve bahçeleri ve yedi bin hane bulunmaktadır²⁰⁴.

2.5.21. Âvend (Sehend Kalesi)

Keyûmers döneminde Âvend adında biri yapmıştır. Abbasiler zamanında Halife El-Mustansır Billah'ın Sehend adlı veziri Âvend Şehri'ne hâkim oldu ve bir kale yaptı. Sehend adı verilen kale Hülâgû Han tarafından harap edilmiş, ancak daha sonra yeniden imar edilmiştir.

Kalesi harap olan şehir, Erdebil toprağında sultanlık hükmünde bulunur. İki bin asker, kadı, müftü, daruga ve kelenteri vardır. Üç bin ev, birçok cami, han, hamam, çarşı, pazar ve kahvehaneleri bulunmaktadır. Kızıl buğdayı, arpası, börülcesi ve pamuğu beğenilir²⁰⁵.

2.5.22. Cevr Ehli (Kinkevr Kalesi)

Gürcü ve Moğol dillerinde Hor Kinkor Kalesi olarak geçen kalenin kurucusu Enûşirvân'dır. Nihavend toprağında darugalık olan şehrin kalesi bir tepede beşgen şekilli, taş yapıdır. Kalenin aşağısında bin hane, cami, han, hamam ve pazar vardır. Halkı genellikle Şîf ve Şehrezül Kürtleridir²⁰⁶.

2.5.23. Sipid Ülkesi (Sürhbîd Kalesi)

Acem dilinde Sürhbîd Kalesi, yani Kızıl Söğütlük Kalesi dediklerini, Avşar Türkmeni kabilesinin Kızıl Oğlan Kalesi dediklerini belirtmiştir. Kaleyi yapan Harun Reşid'in Kızıl Oğlan adlı ünlü bir nedimidir.

Nihavend toprağında, yüksek bir tepede bulunan küçük bir kaledir. Kuzey tarafında Nihavend'e açılan bir kapısı olan kalede bin asker, kadı, kelenter ve on iki hâkim vardır. Aşağı varoşunda üç bin bakımlı hanesi olan bir kaledir. Bu kaleyi de 1587 yılında Cığalzâde fethedip Akralı Ali Bey'e bağışlamış, ancak Acem (Safevî) daha sonra tekrar ele geçirmiştir²⁰⁷.

²⁰⁴ EÇS, IV/2, 447.

²⁰⁵ EÇS, IV/2, 453-454.

²⁰⁶ EÇS, IV/2, 461.

²⁰⁷ EÇS, IV/2, 461-462.

2.5.24. Gülgûn Suru, Bîsütun Dağı Kalesi

Sultan III. Murad'ın veziri Cıgaloğlu Sinan Paşa, 1591 yılında Bîsütun Dağı eteğinde yüksek bir tepe üzerinde bu kaleyi yapmıştır. Çevresi üç bin adım olan kale yalçın bir tepede olduğundan çevresinde hendeği yoktur. Kuzey tarafa açılan demir bir kapısı vardır.

Kale içinde yüz elli hane, Bîsütun sultanının sarayı, III. Murad Han Camii, ambarlar ve su kuyusu vardır. Sultanın bin nökeri, kale nökerleri ve on iki hâkimi bulunmaktadır. Kale yeni yapıldığı için Acem kavmi tarafından Kale-i Nev (Yeni Kale) olarak tanınmaktadır. Kalenin aşağı varoşunun çevresi sursuzdur, kalenin aşağısında üç bin hane bulunmaktadır. Köylerinde meyvesi az, ancak tahılları boldur.

Evliya Çelebi, Bîsütun Dağı'nın Elbruz Dağı gibi yüksek olmadığını, ancak dünyada benzerinin de olmadığını belirtmiştir. Nuh Tufanı'nda deniz dalgalarından bu dağın toprağının çekildiğini ve kayanın altı boş kaldığı için Bîsütun Dağı dediklerini ifade etmiştir²⁰⁸.

2.6. Seyahatnâmede İsimleri Zikredilmiş Azerbaycan Bölgesinde Bulunan Diğer Kaleler, Kasaba ve Köyler

Duş Kenti; Seravrud bölgesinde han, hamam ve camileri olan bakımlı bir yerdir.

Çevlanduruk Kenti; Seravrud Nehri kenarında bin haneli, bağ ve bahçesi olan, cami, han ve hamamları bulunan bakımlı bir kenttir.

Elkabendlis Kenti; halkın tamamı Ermeni olan, üç kiliseli, bir camili ve üç bin haneli, bağ ve bahçesi olan bir yerdir.

Lâkderh Kenti; Şah Saff'nin eşinin hâssıdır. Seravrud Nahiyesinde bin haneli Müslüman ve Ermenilerden oluşan bir yerdir. Hepsi çulhadır. Cami, han, hamamları ve üç tane kiliseleri vardır. Seravrud Dağı üzerinde bulunan harap bir kalesi bulunmaktadır²⁰⁹.

²⁰⁸ EÇS, IV/2, 462-463.

²⁰⁹ EÇS, II/1, 306.

Yaylacık Köyü (Avnik Kalesi); Ermeni ve Müslümanlardan oluşan bir köydür.

Baruthane (Şoşık Kalesi); üç yüz ev bulunan, yeşili bol olan ve güherçile çıkarılan bir yerdir.

Düşkaya Kenti; harap olmuş bir yerdir²¹⁰.

Çağla Gorna; imar edilmiş bir köydür. Bütün halkı Şoşık Kürtleridir²¹¹.

Velyan Kenti; üç yüz haneli, camili, han, hamam ve aşevlerinin olduğu bakımlı bir kenttir²¹².

Kecâbâd Kenti; beş yüz hanesi, camisi, han ve hamamları olan bir yerdir²¹³.

Muhammed Şam-ı Gazan Ziyareti; büyük bir Bektaşî tekkesidir. Üç yüzden fazla dervişi vardır. Bu dervişlerin Ehl-i Beyt sevdalısı olduğunu belirtmiştir.

Sidirgi İlçası; şehir dışında bulunan yüksek binalı ılıcalardır. Bu şehrin halkı Gökdolak'tır ve dokumacılıkla (çulha) uğraşır.

Kesik Künbet; bin haneli, üç camili, han ve hamamları olan, bağlı, bahçeli bir yerdir.

Hüseyin Baykara Oğlu Mirza Rıza Ziyareti; halkın bu kabrin Hüseyin Baykara'nın oğlunun olduğunu söylediklerini ifade eder. Kabrin sandukasının üzerinde *Namurad bin Bahadır Şağad bin Hüseyin Baykara* yazısı vardır²¹⁴.

Esfah Kenti; Şah Tahmasb zamanında Vezir Said imar ettiği için Said-âbâd derler. İki bin hane, yedi cami, han, hamam ve çarşıları olan bir kenttir.

Manmâh Kenti; bin haneli bir yerdir. Kör Hudabende'nin kızı tarafından imar edilmiştir.

Âramşah Kenti; altı yüz haneli, bağ ve bahçesi olmayan bir yerdir.

²¹⁰ EÇS, II/1, 261.

²¹¹ EÇS, II/1, 262.

²¹² EÇS, II/1, 305.

²¹³ EÇS, II/1, 306.

²¹⁴ EÇS, II/1, 267-275

Yâr Ali Kenti; üç yüz haneli ve dükkânların bol olduğu bir yerdir, ancak cami, han ve hamamı yoktur.

Mirza İmad Kenti; Dideherd Nahiyesinde bulunan sekiz yüz haneli bir yerdir.

Karaçubuk Nehri; Aras Nehri'ne katılan nehir Çures dağlarından doğar. Yaz ayları suyu azalır.

Karasu Nehri; Rumiye Gölü'ne karışan nehir, Albak ve Karnıyarık Kaleleri dağlarından toplanır, birçok köyü sulayıp akar.

Şuregil Şehri; önceki dönemlerde büyük bir şehirken, bu dönemde eskisi kadar bakımlı değildir. Sultanlık olan şehirde bin asker, cami, han, hamam ve çarşısı vardır.

Şaraphane; beş yüz hanesi, cami ve hanları olan bir yerdir

Turnaçayırı Köyü; bin haneli ve Gökdolak Ermeni köyü olup Kehrevan toprağında yer alır²¹⁵.

Hazret-i Pir Derkuh Sultan Ziyareti; Horasan erenlerindendir. Tekke sağlam bir yapıdır. Halkı genellikle Bektaşî'dir.

Tilfirek Kenti; bin haneli, cami, tekke, han, hamam, çarşı ve pazarları olan bir kettir.

Mahmud-âbad Nahiyesi; bakımlı bir kettir. Bin deve yükü ibrişim elde edilmekte, camileri, hamamları, çarşıları vardır. Reaya ve berayaları Ermeni Gökdolak, Terekeme, Moğol, Boğol ve Kumuk'tur.

Avşar Baba Ziyareti; Hoca Ahmed Yesevî'nin halifelerindendir. Herkesin ziyaret ettiği bir tekkedir.

Kozlu Kervansarayı; Şah İsmail hayratı, gül bahçeleri içinde kenti olmayan büyük bir handır.

Şeyh Emir Sultan Ziyareti; Şeyh Emir Sultan, Hâcegan tarikatındandır²¹⁶.

²¹⁵ EÇS, II/1, 309-329.

Urdubar Kalesi; Acem toprakları arasında yer alır²¹⁷.

Celo Köyü; halkı Şîi olan köyü Hakkârî Celo'su imar ettiği için Celo Köyü adı verilmiştir.

Hine Köyü; üç yüz haneli, Kürt ve Ermeni halkı olan köy, hem Acem'e hem Pinyanişli'ye öşür vermektedirler.

Kulak Deresi; Çevlân Sultan sınırında bulunan ağaçlıklı bir deredir.

Çevlân Sultan; yüksek bir dağın eteğinde bulunan köyde bin hane, bağ, bahçe, cami, han, hamamlar ve birçok çarşı bulunmaktadır.

Avşarlı Sultan; beş yüz haneli, cami, han, hamam ve bahçesi bulunan bir köydür.

Biredos Sultanı; bakımlı bir kasabadır, cemaatleri olmayan beş camisi, han, hamam, çarşı ve pazarları vardır.

Enzelî Sultanı; cami, han, hamam, dükkân ve bin adet nökeri olan ağaçlıklı, bostanları, meyveleri bol olan bir şehirdir.

Habbena Kenti; halkı Ermeni, Kürt ve Gökdolak olan köy Enzelî Sultanı sınırında, Şah İsmail vakfidir. Köyde bin hane vardır.

Harir Sultanı; sultanları Türkmen adamlarından Kızıklı kabilesindendir²¹⁸.

Sevindik Han Köyü; bin haneli olan köy, Dergezîn hanlığından azledilmiş bir hana aittir.

Ali Yâr Kasabası; yüksek bir dağın tepesine kurulmuş, bin haneli, cami, han, hamam, çarşı ve pazarı olan ma'mur bir kasabadır. Hazret-i Ali Türbesi vakfidir.

Murad Han Köyü; beş yüz haneli bir Ermeni köyü olan Murad Han Köyü, Rumiye hanlarının hâssıdır.

Hazret-i İmam Rıza Mekânı; birçok şah ve han tarafından imar edilmiş, Bektaşî tekkesidir. Evliya Çelebi, Hazret-i İmam Rıza'nın Bağdad'dan Horasan'a giderken bu köyde üç yıl kalıp ibadet ettiğini belirtmiştir.

Bîcur Köyü; sekiz yüz haneli, bakımlı bir köydür.

Sirâv Nahiyesi; Evliya Çelebi bu nahiyenin Serâh Şehri değil, Sirâv köyü olduğunu, Acem ve Moğolların buraya saray dediklerini yazmıştır. Bu nahiyede seksen köy bulunmakta ve köylerde cami, han, hamam ve çarşılar bulunmaktadır.

²¹⁶ EÇS, II/2, 330-362

²¹⁷ EÇS, II/2, 363.

²¹⁸ EÇS, IV/1, 386-392.

Varka Hanım Kenti (Köyü); köy, Şah kızlarının hâssıdır.

Secûcân Köyü; altı yüz hane, cami ve hamamları olan bir köydür.

Cafer Paşa Hanı Kenti (Köyü); köyün adı Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki Hadım Cafer Paşa'dan gelmektedir. Kale gibi olan ve beş hanesi bulunan bir köydür²¹⁹.

Mihrân-rûd Nahiyesi; cami, han, hamamları olan nahiye altmış köyden oluşmaktadır.

Rûd Köyü; kasaba gibi bir köy olduğunu belirtmiştir.

Said-âbâd Köyü; Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdad'a giderken harap ettiği köy, Tahmasb Şah'ın veziri tarafından imar edildiği için Said-âbâd demişlerdir. İki bin hane, yedi cami, han, hamam ve şah çarşısı olan bir köydür.

Alemdâr Köyü; bin haneli bir köydür.

Semâdühün Köyü; iki bin hane, cami, han ve hamamları olan bir köydür.

Şahbender Köyü; cami, han, hamam ve çarşısı olan köy bir dağın eteğinde bulunur.

Tıram Halhal Kasabası; ılıman bir havaya sahip, bin haneli, cami, han, hamam, çarşılı, bağ ve bahçeli bir yerdir²²⁰.

Avih Köyü; üç bin hane, cami, han, hamam ve çarşıları bulunur. Dergezin toprağında bulunan köy halkı çulcu ve bağcıdır²²¹.

Evliya Çelebi, 1655 yılında gerçekleştirdiği İran seyahati sırasında Dergezîn, Pilever Kalesi, Denaver Kalesi, Bâb Dağı diyarı (Cem-cenâb Kalesi), Destpul Kalesi, Deylem Kalesi, Kasrû'l-Lusûs Kalesi, Esed-âbâd Kalesi, Bağ-ı Cinân Kalesi, Mihriban Kalesi, İpek Şehri Kalesi (Sine), Irak-ı Kamerü'l Kum (Cebel-i Kum Kalesi), Cerbân Kan, Sâve, Demavend Dağı Kalesi, Derteng Kalesi gibi yerleri de görme imkânı bulmuş ve bu merkezler hakkında da kısa bilgiler vermiştir²²².

²¹⁹ EÇS, IV/1, 424-433

²²⁰ EÇS, IV/2, 443-452.

²²¹ EÇS, IV/2, 473.

²²² EÇS, IV/2, 478-524.

SONUÇ

Dünya tarihindeki önemli seyahat yazarlarından biri olan Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi XVII. yüzyıl Osmanlı Tarihi çalışmalarında önemli bir yere sahip olup, kaynak olarak kütüphanelerde yerini almıştır. Evliya Çelebi ve eseri hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalar sayesinde XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyası hakkında detaylı bilgilere ulaşılabilmiş ve diğer kaynaklarla karşılaştırma yapma imkânı doğmuştur.

Evliya Çelebi, yıllar boyunca birçok coğrafyayı gezmiş ve eserinde gezdiği yerlerle ilgili pek çok bilgiyi kaleme alarak, o dönem dünyası hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır.

Evliya Çelebi'nin Azerbaycan şehirlerine yaptığı seyahatleri sırasında aktardıkları XVII. yüzyıl bölge tarihi hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Azerbaycan coğrafyasına birçok vesile ile gitmiş, bölge halkını, yaşadıkları coğrafyayı 1646-47 ve 1655 yıllarında yaptığı seyahatlerinde yakından görme fırsatı bulmuştur. Sadece sosyo-kültürel yapıyı değil, bölgenin coğrafyasını da en az bir coğrafyacı kadar dikkatle gözlemlediği anlaşılmaktadır.

Seyahatnâmesinde bahsettiği şehirler ve kaleler ilkçağlardan itibaren bölge tarihinde önemli bir yere sahip olmuşlardır. Şehir ve kalelerin mimarisinden, idaresinden, sosyal yapısından vb. bahsederken verdiği bilgiler, döneme ışık tutmaktadır.

Seyahatnâmede Azerbaycan şehirlerinde yaşayan halkın giyimi, yiyecek-içecekleri, konuşmaları ve genel karakteristiği hakkında verilen bilgiler XVII. yüzyıldaki sosyo-kültürel yapıyı anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Evliya Çelebi'den öğrendiklerimiz Azerbaycan şehirlerinin tarihteki önemli bir dönemini anlamamıza büyük bir katkı sağlamaktadır. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi pek çok araştırmaya kaynaklık ve rehberlik edebilecek önemli bir eserdir.

Seyahatnâme, sadece seyyahın seyahatlerinin betimlemesi değil, aynı zamanda tarih, coğrafya, filoloji gibi pek çok alanda bilgi veren bir kaynak niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Aka, İ. (2000). *Timur ve Devleti*. Ankara: TTK Yayınları.
- Akalın, Ş. H. (2019). *Seyyâh-ı Âlem Evliya Çelebi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Akan, M. (Kış 2011). “Evliya Çelebi’nin İzmir’inden Dikkat Çekici Unsurlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI(2), 195-214.
- Akın, E. (2018). “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Bağlamında Nahçıvan Bölgesi Kültürel Yaşamına Bir Bakış”, *Karadeniz Araştırmaları Merkezi*, XV(57), 55-64.
- Albayrak, M. (2011). “Evliya Çelebi Seyahatnâmesinin Baskı Serüveni”, M. S. Koz (Ed.), *Evliya Çelebi Konuşmaları/Yazılar*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Aliev, S. M. (1994). “Derbend”, *DİA*, (IX, 164-166). İstanbul: TDV Yay.
- Aliev, S. M. (1995). “Erdebil”, *DİA*, (XI, 276-277). İstanbul: TDV Yay.
- Aliev, S. M. (1999). “İbn Fadlân”, *DİA*, (XIX, 477-479). İstanbul: TDV Yay.
- Aydın, M. (2008). “Revan”, *DİA*, (XXXV, 26-29). İstanbul: TDV Yay.
- Aydın, M. (2010). “Şeki”, *DİA*, (XXXVIII, 489-491). İstanbul: TDV Yay.
- Aydın, M. (2010). “Şirvan”, *DİA*, (XXXIX, 204-206). İstanbul: TDV Yay.
- Aydın, M. (2012). “Tiflis”, *DİA*, (XLI, 150-153). İstanbul: TDV Yay.
- Aydoğan, H. (2019). *Evliyâ Çelebi’ye Göre 17. Yüzyılda Edirne*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Aykut, A. S. (1999). “İbn Battûta”, *DİA*, (XIX,361-368). İstanbul: TDV Yay.
- Bazın, M. (2002). “Kazvin”, *DİA*, (XXV,154-155). Ankara: TDV Yay.
- Bilge, M. S. (2005). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Bilgili, A. S. (2011). “Tebriz”, *DİA*, (XL, 219-222). İstanbul: TDV Yay.
- BOA, DH.MKT, 585/3.**

- Bulak, Ş. (2016). “Azerbaycan İsmiinin Kökeni ve Anlamı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IX(43), 54-59.
- Buniyatov, Z. M. (1991). “Azerbaycan”, *DİA*, (IV, 317-322). İstanbul: TDV Yay.
- Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehemed Zıllî (1896). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. I, (Yay. Ahmed Cevded), İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehemed Zıllî (1896). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. II, (Yay. Ahmed Cevded), İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehemed Zıllî (2005). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. II/1, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmadan, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehemed Zıllî (2005). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. II/2, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmadan, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehemed Zıllî (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. IV/1, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmadan, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehemed Zıllî (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. IV/2, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmadan, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çetin, C. (2017). “Evliya Çelebi Kaleminden Osmanlı Devleti’nin Doğusuna Dair Bazı Gözlemler: Tebriz Örneği”, *International New Tendencies Congress in Ottoman Researches*, Bakü, 263-279.
- Dankoff, R. (2002). “Evliya Çelebi Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 268-291.
- Dursun, D. (1991). “Bakü”, *DİA*, (IV, 550-551). İstanbul: TDV Yay.
- Efendizade, O. (1996). “Gence”, *DİA*, (XIV, 17-20). İstanbul: TDV Yay.
- Erdoğan, E. (2017). “Safevî Tarihine Dair Bir Bibliyografya Denemesi: XVI ve XVII. Yüzyıllarda Safevî Devleti’ne Giden Bazı Yabancı Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XXI(1), 11-25.

- Gemici, N. (2014). “Evliya Çelebi”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması Sempozyumu*, Eskişehir, 189 – 198.
- Göl, H. (2016). “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V(1), 153-170.
- Grelot, J. (1998). *İstanbul Seyahatnâmesi*. (çev. M. Selen), İstanbul: Pera Yayınevi.
- Gündüz, T. (2008). “Safevîler”, *DİA*, (XXXV, 457-459). İstanbul: TDV Yay.
- İlgürel, M. (1995). “Evliya Çelebi”, *DİA*, (XI, 529-533). İstanbul: TDV Yay.
- İpek, A. (2017). “İlk Dönem İslâmî İlimlerde Önemli Bir Merkez Tiflis”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV(8), 73 -93.
- İz, F. (1979). “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, İstanbul, 61 – 79.
- Karamanlı, H. (2006). “Nahçıvan”, *DİA*, (XXXII, 294-297). İstanbul: TDV Yay.
- Qasimov, C. (2012). “Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde Azerbaycan Şehirleri'nin Fizikî Durumu ve Mimarî Yapılarla İlgili Malumatlar”, *II. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi'ne Sunulan Bildiri*, Konya, 123.
- Qasimov, C. (2012), “Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde Üsküdar Kız Kulesi'nin ve Bakü Şehrindeki Kız Kulesi'nin Tasviri”, *VII. Üsküdar Sempozyumu'na Sunulan Bildiri*, İstanbul, 6.
- Kılıç, D. (2011). “Evliya Çelebi Seyhatnâmesi'nde Ermeniler ve Kutsal Mekânları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI(2), 99-116.
- Kılıçaslan, H. (2017). *Tournefort Seyahatnamesi: Şark'ta Sağlık ve Hastalık, Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*. (Editörler: K. İ. Bulunur, F. Bozkurt, M. C. İzgi), İstanbul: Mahya Yayıncılık.
- Küpelî, Ö. (2011). “Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI(2), İzmir, 69-97.
- Küpelî, Ö. (2009). *Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1612-1639)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 4-5.

- Küpeli, Ö. (2015). “Transkafkasya’da Güç ve Rekabet: XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya’da Osmanlı-Safevî Mücadelesi,” *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 1, 95-113.
- Meden, S. (2008). “Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, Erzurum, 147-158.
- Mengi, M. (2016). “Seyahatname'nin Otobiyografi/Sergüzeşt-i Evliya Bölümleri”, *Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi*, 5, 87 – 95.
- Nasûhü’s- Silâhî (Matrâkçı) (2014). *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*. nşr: Hüseyin Gazi Yurdaydın, Ankara: TTK Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2004). “Merâğa”, *DİA*, (XXIX,162-163). İstanbul: TDV Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2008). “Rey”, *DİA*, (XXXV,40-41). İstanbul: TDV Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2012). “Urmiye”, *DİA*, (XLII,179-180). İstanbul: TDV Yay.
- Pakalın, M. Z. (1971). *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Piriyev, V. (2006). *Azerbaycan’ın Tarihî-Siyasî Coğrafyası*, Bakü: Muallim Neşriyatı.
- Sarıçam, İ. (2007). “Nihâvend”, *DİA*, (XXXIII, 98-99). İstanbul: TDV Yay.
- Sheridan, M. D. (2011). “Evliyâ Çelebi’nin Seyahatlerinin Haritası Seyyah-ı Alemin Başlıca Durakları”, *400. Yılında Evliyâ Çelebi*. Editörler Nuran Tezcan, Semih Tezcan, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 131.
- Solak, F. (2015). *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*. Nuran Koltuk (Ed.), İstanbul: TDBB Yayınları.
- Şakiroğlu, M. H. (2003). “Marko Polo”, *DİA*, (XXVIII, 41-43). Ankara: TDV Yay.
- Çelik Şavk, Ü. (2011). *Sorularla Evliya Çelebi İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.
- Taflıoğlu, M. S. (2012). “İran Türk Safevî Devleti’nin Kuruluşu ve Türk Tarihine Stratejik Etkisi”, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, IV(13), 105-115.
- Tezcan, N. (2009). “Seyahatname”, *DİA*, (XXXVII,16-19). İstanbul: TDV Yay.

Tefazzüli, A. (1995). “Enûşirvân”, **DİA**, (XI, 255). İstanbul: TDV Yay.

Valişov, Z. (2008). **Bir İslâm Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Yüzyıl Başına Kadar)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 17.

Yazıcı, T. (1998). “Hemedan”, **DİA**, (XVII,183-185). İstanbul: TDV Yay.

Yazıcı, T. (1998). “Hoy”, **DİA**, (XVIII, 258). İstanbul: TDV Yay.

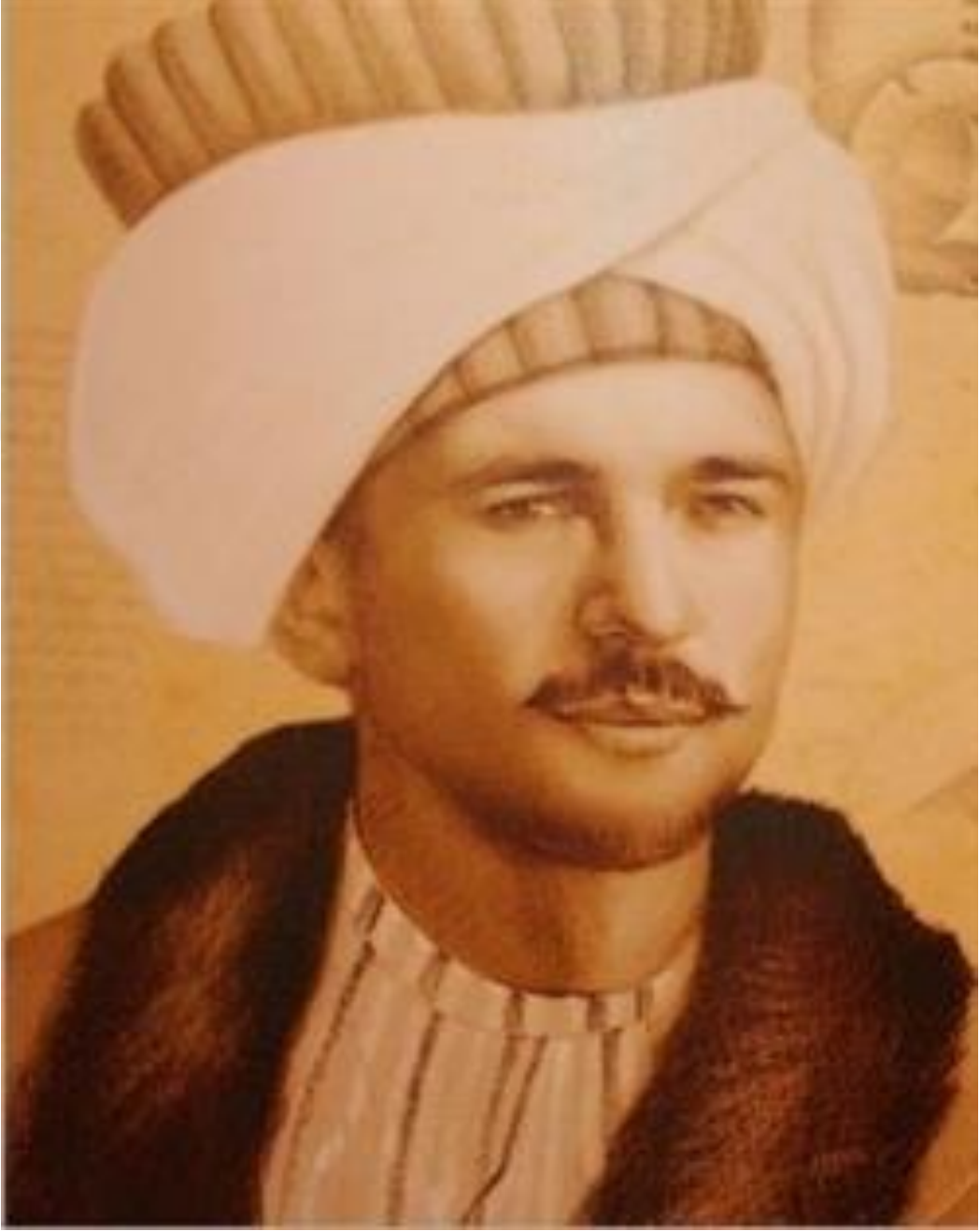
Yuvalı, A. (2000). “İlhanlılar”, **DİA**, (XXII, 102-105). İstanbul: TDV Yay.

İnternet Kaynakları

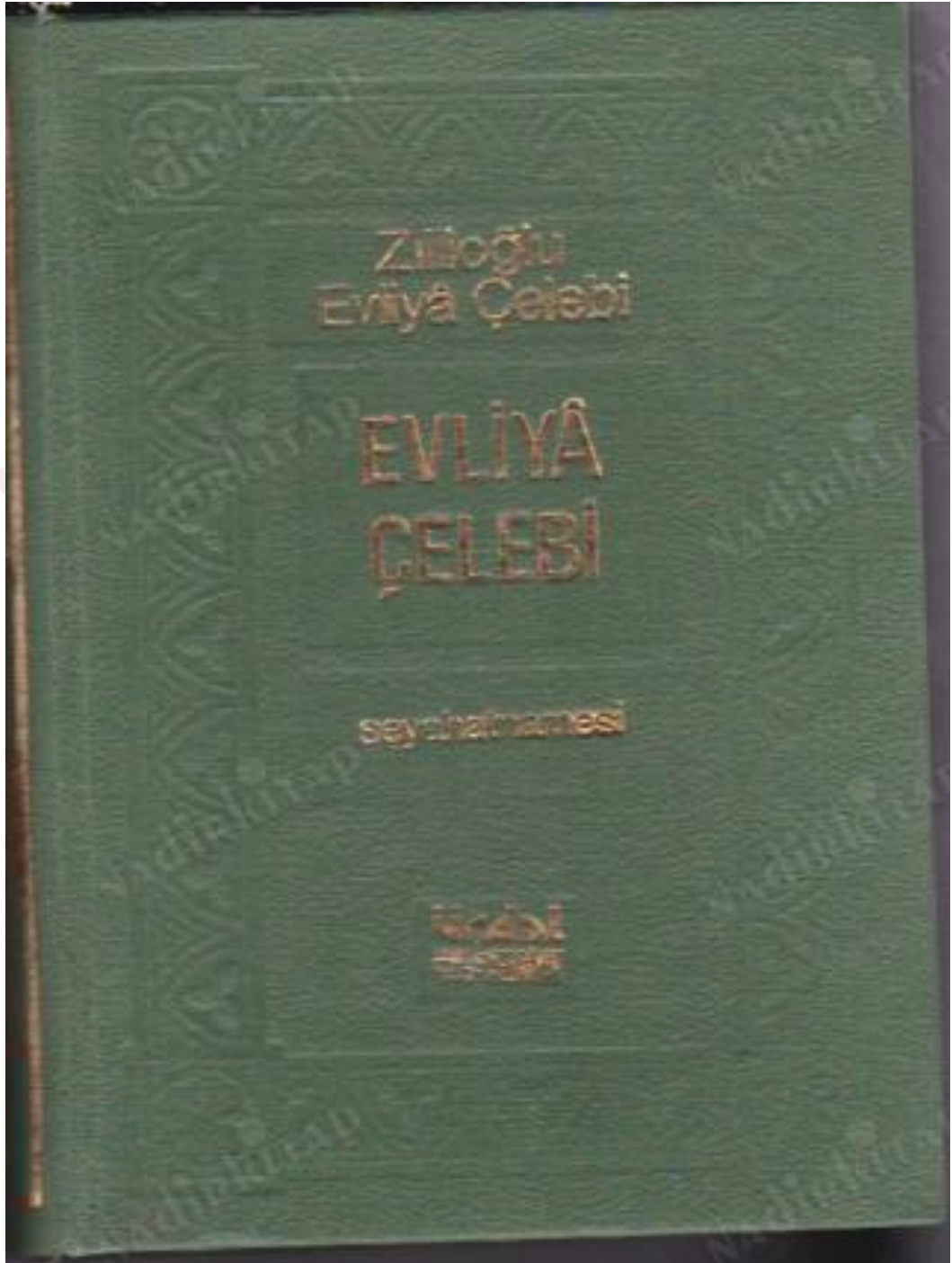
<https://www.karamangundem.com/evliyâ-celebinin-karamandaki-el-yazisi-makale,371.html>, (Erişim Tarihi: 25.10.2018).

<http://www.tarixinstitutu.az/>

EKLER

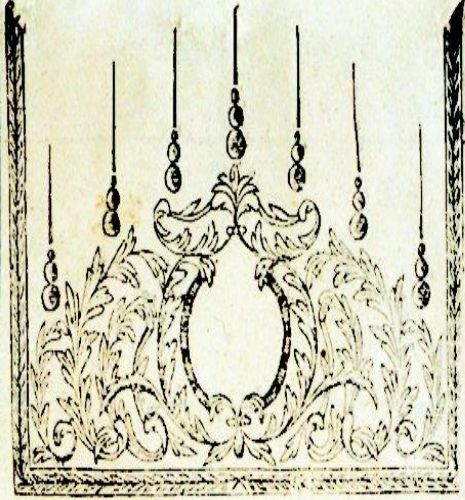


Evliyâ Çelebi B. Derviş Mehemed Zıllî



اوزدنه سر به سر به ایشه دکه تکرار بلیچار آدم اولوب اول کفره
عجوزه بی واولدیرنی دوکه دوکه بر جانیه کنورمش اردی صیره
کوز تمشلر اول کتدیکی برکتسه ایش اول کفره عجوزه بی پاپازه
ویروب اوقوبارقی پاپاز اول عجوزه بی جنس ایش فرداسی اول
کفره بی چاغروب سوال ایشدک خنده ایده رک سلطانم اول قاری
باشقه صویدر قیش کیچمدننده بلده برکه قره قونجوز اولوردی
اما بوییل طاوق اولدی کیمسه به ضرری یوقدر دبدی
اشنه بو حقیق جالی قواقده بو تماشایه دوش اولوب
عقل باشمدن صکیده یازدی
اللهم عافنا

اولیاجلی تار یخندن منتخب اشبو تاریخ مرغوبه بیک ابکوز الی
طقوز سنه سی جادی الاولی اواسطنده
رسیده حد ختام اولمشدر



(*منتخبان اولیا جلی*)

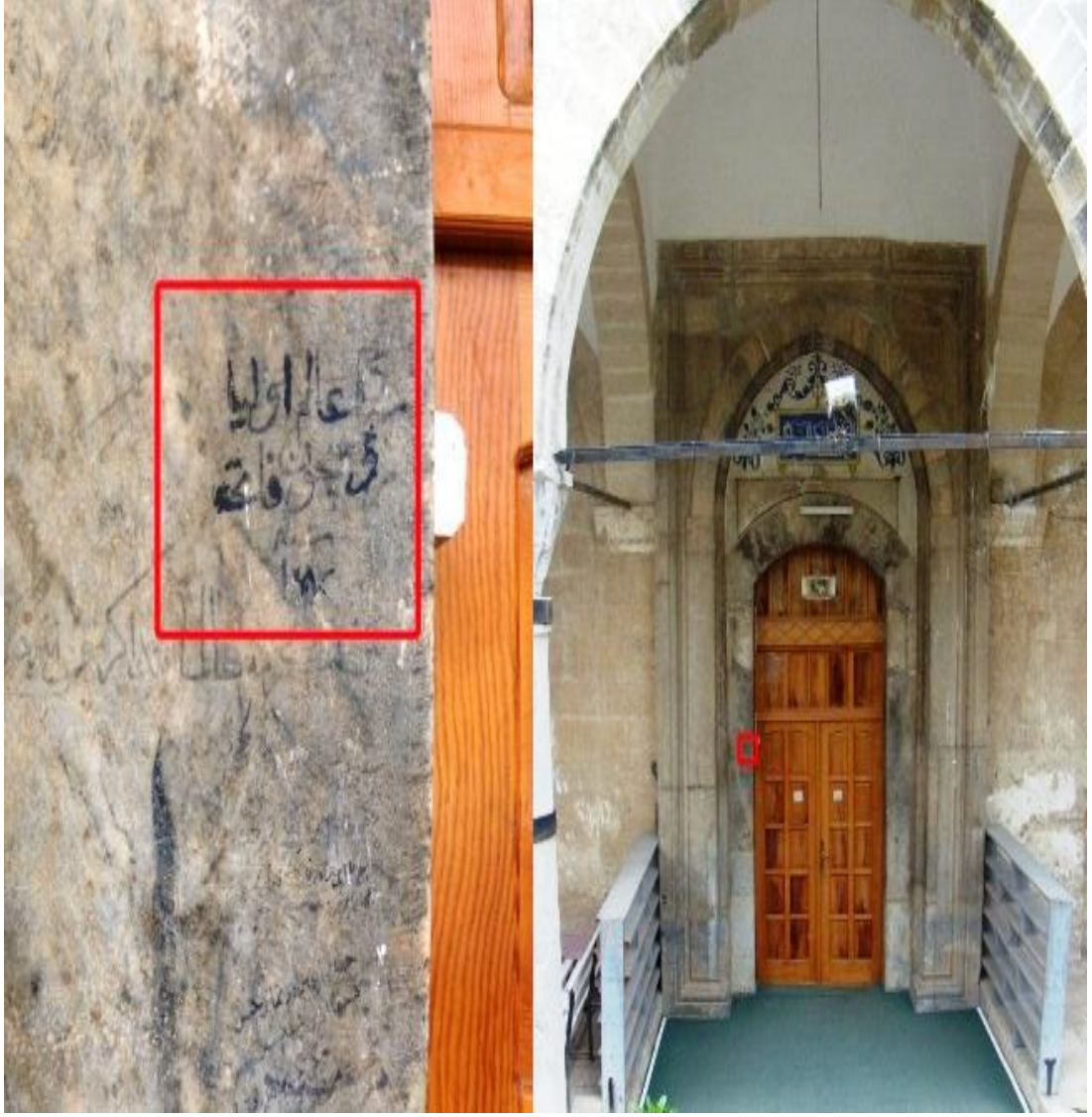
(* *) (بسم الله الرحمن الرحيم) (* *)

الحمد لله الذی شرف السلیک بشریف الطاعات * و یسر لی سفر
الارض المقدسه و سباحه البلاد والزارات * والصلاة والسلام
علی من اسس بنیان قلاع الشریعة و حصنها باساس النبوة
والطریفة و علی اله الطیین الطاهرین خیر البریة (ونحیف تحیات
زاکبات و صلوات نامیات طاهران طیات اشرف کائنات
واکل موجودات پیشوای محراب صلواتا یموتی رهنمای بی ازنیاب
اول محمد افضل من نطق بالضاد اوزدنه اولسونکه انک آب روینه
اول حضرت حق مالک الملک ادیم ارضی ابن آدم ایچون مسکن
وماوای لطیف ایدوب بنی آدمی جیع مخلوقات و موجوداتدن
اشرف مخلوق ایندی (وبعد) دعاء و خبر نسا اول ظل الله
روی زمین نظام انتظام ارضین اولان سلطان غازی مراد خان
ثالث ابن السلطان سلیم خان ثانی ابن السلطان سلیمان
خان ابن السلطان سلیم خان اول ابن السلطان بایزید ولی
خان ثانی ابن السلطان ابوالفتح محمد خان ثانی رجه الله علیهم

اچمه



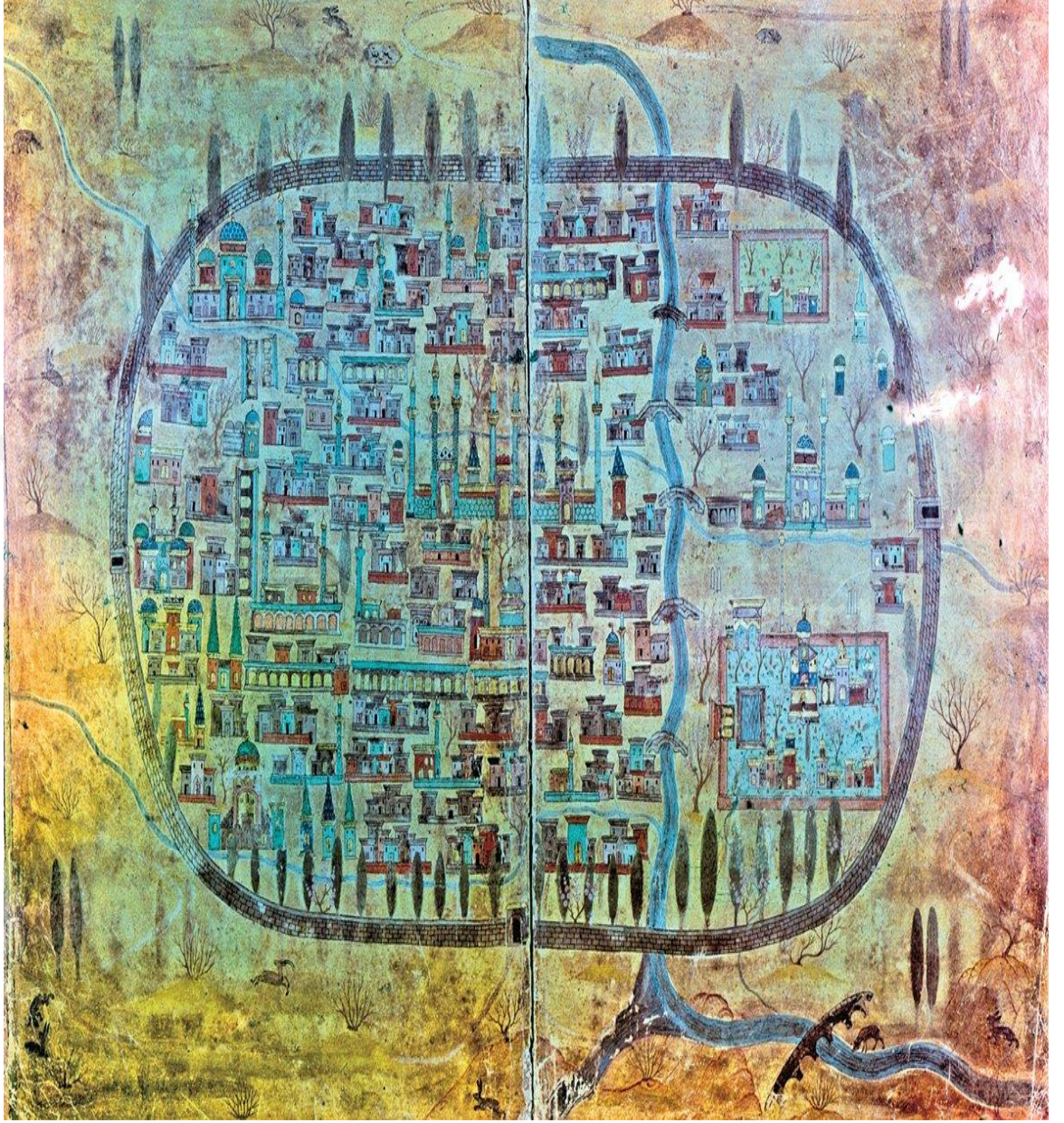
Ahi Çelebi Cami (2017). Evliyâ Çelebi'nin rüyada kendisini gördüğü cami (Ahi Çelebi Cami) Yemiş İskelesi'ndedir. Bugünkü Galata Köprüsü'nün Eminönü ayağında, sol taraftadır.



Karaman'da (Boyalı Kadı) Pir Ahmed Efendi Cami'nde bulunan H.1082 (M.1671) Tarihli Duvar Yazısı (<https://www.karamangundem.com/evliyâ-celebinin-karamandaki-el-yazisi-makale,371.html>), (25.10.2018).



Evliya Çelebi'nin Seyahatleri Boyunca Uğradığı Duraklar (Micheal D. Sheridan, "Evliyâ Çelebi'nin Seyahatlerinin Haritası Seyyah-ı Âlemin Başlıca Durakları", 400. Yılında Evliyâ Çelebi, Editörler: Nuran Tezcan, Semih Tezcan, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011, 131.)



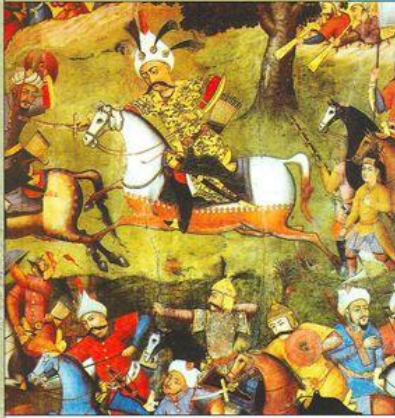
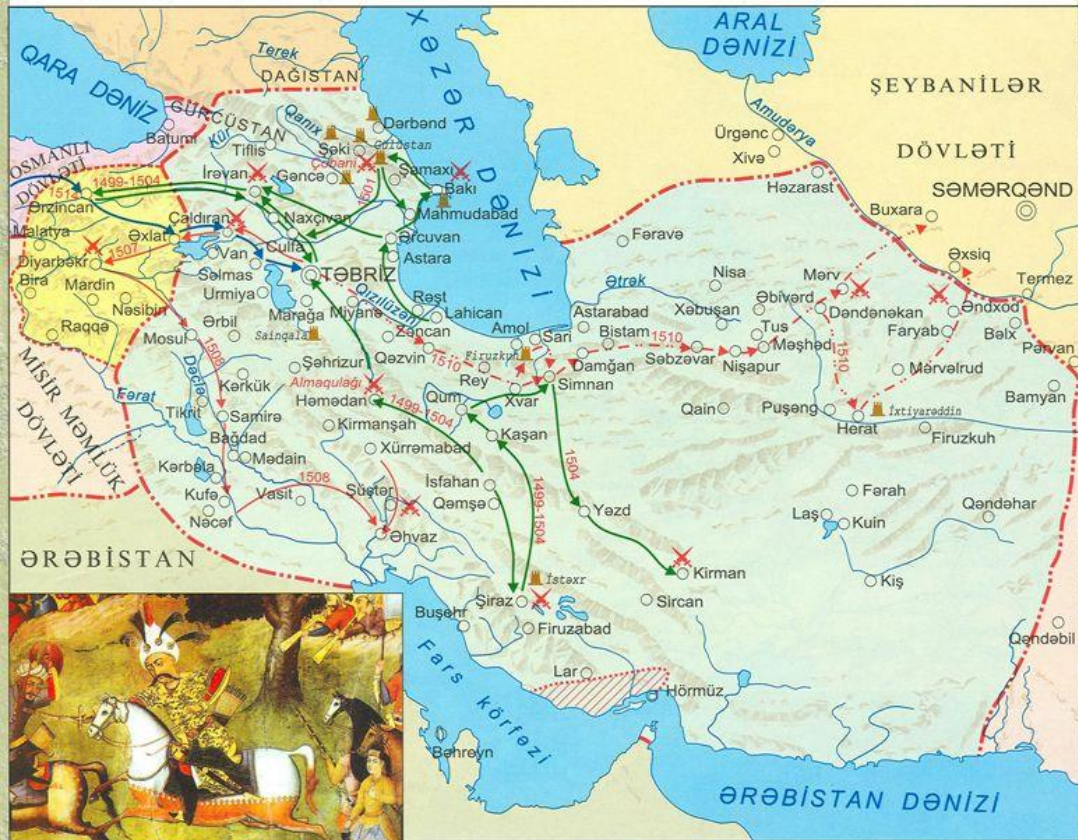
XVI. yüzyılın ilk yarısında Tebriz'i gösteren bir minyatür (Nasûhü's- Silâhî (Matrâkcı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, nşr: Hüseyin Gazi Yurdaydın, Ankara: TTK, 2014, vr. 27^b-28^a.)

Azərbaycan ilə İlgili Haritalar:

(<http://www.tarixinstitutu.az/>)



AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (ŞAH İSMAYIL DÖVRÜ, 1501-1524-cü illər)



Şah İsmayıl döyüşdə.
Divar şəkli. İsfahan, XVII əsr.

- 1499-1504-cü illərdə Şah İsmayılın mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövləti yaratmaq uğrunda mübarizəsi
- 1507-1508-ci illərdə Şah İsmayılın Ərəb İraqına yürüşləri
- 1510-cu ildə Şah İsmayılın Xorasanə yürüşü
- 1514-cü ildə Sultan Səlimin Azərbaycana yürüşü



Səfəvilərin Çaldıran döyüşündən sonra itirilmiş əraziləri

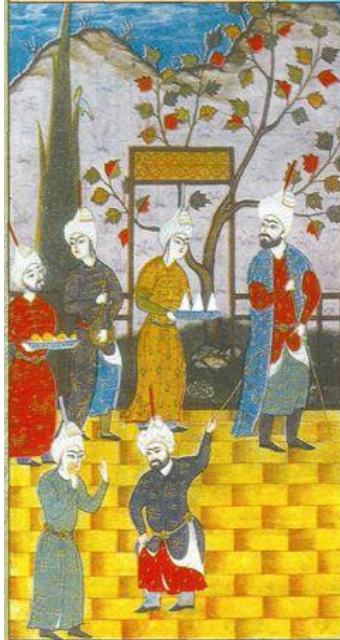


Portuqaliyanın işğal etdiyi ərazi

İsmayılın rəhbərliyi altında qızılbaşlar 1500-cü ildə Şirvanşah Fərrux Yasarı Çobani döyüşündə, 1501-ci ildə isə Ağqoyunlu Sultan Əlvəndi Şərrur döyüşündə məğlub etdilər. Təbrizə daxil olan İsmayıl şah elan olundu və Azərbaycan Səfəvi dövləti yarandı. Şah İsmayıl 1503-cü ilin iyununda Almaqulağı döyüşündə Sultan Muradın ordusunu məğlub etdi və Səfəvilər tərəfindən İranın Kirmana kimi əksər vilayətləri ələ keçirildi. 1506-1508-ci illərdə Ərəb İraqı, 1510-cu ildə isə Mərv döyüşündə Məhəmməd Şeybani üzərində qələbədən sonra Xorasan vilayəti Səfəvi dövlətinə birləşdirildi. Azərbaycan Səfəvi imperiyası şərqdə Şeybanilər, qərbdə isə Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd oldu. Dövlətin sərhədləri şimalda Dərbənd şəhərindən cənuba doğru - Fars körfəzinə, qərbdə - Ferat çayından, şərqdə - Amudərya çayına kimi uzanırdı.

1514-cü ildə Çaldıran döyüşündən sonra Şərqi Anadolu və Şimali İraq əraziləri Osmanlı dövlətinə verildi.

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (ŞAH TƏHMASİB DÖVRÜ, 1524-1576-cı illər)



Azərbaycan miniatürleri. XVI əsr.
Saray bağçasında musiqi məclisi.

Şah Təhmasib 1538-ci ildə Şirvanşahlar dövlətinin, 1551-ci ildə isə Şəki hakimiyyətinin müstəqilliyinə son qoyaraq həmin əraziləri Səfəvi imperiyasına birləşdirdi. Şah Təhmasib dövründə Azərbaycan Səfəvi dövləti özünün şərq vilayətlərini Şeybani dövlətinin və Moğol imperiyasının hücumlarından müdafiə etsə də, Osmanlı Sultani Süleyman Qanununin 1534-1554-cü illərdə Azərbaycana 4 hərbi yürüşü nəticəsində dövlətin qərb torpaqlarını itirdi. 1555-ci ildə Amasiyada imzalanan Səfəvi-Osmanlı sülhünə görə, Səfəvilər Şərqi Anadolunu, Ərəb İraqını və Qərbi Gürcüstan torpaqlarını Osmanlı dövlətinə güzəştə getdilər.

- 1538-1551-ci illərdə Səfəvi ordusunun yürüşləri
- 1534-1554-cü illərdə Osmanlı Sultani Süleyman Qanununin Azərbaycana yürüşləri
- 1526-1528-ci illərdə Şeybani ordusunun yürüşləri və məğlubiyyəti
- 1538-ci ildə Moğol ordusunun Qəndəhara yürüşü və məğlubiyyəti
- 1555-ci il Amasiya sülhünə görə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin itirdiyi ərazilər
- Portuqaliyanın işğal etdiyi ərazi

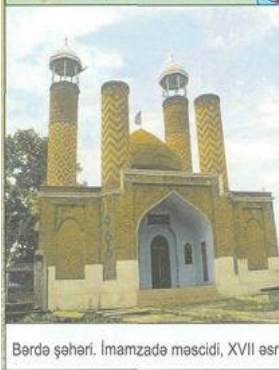
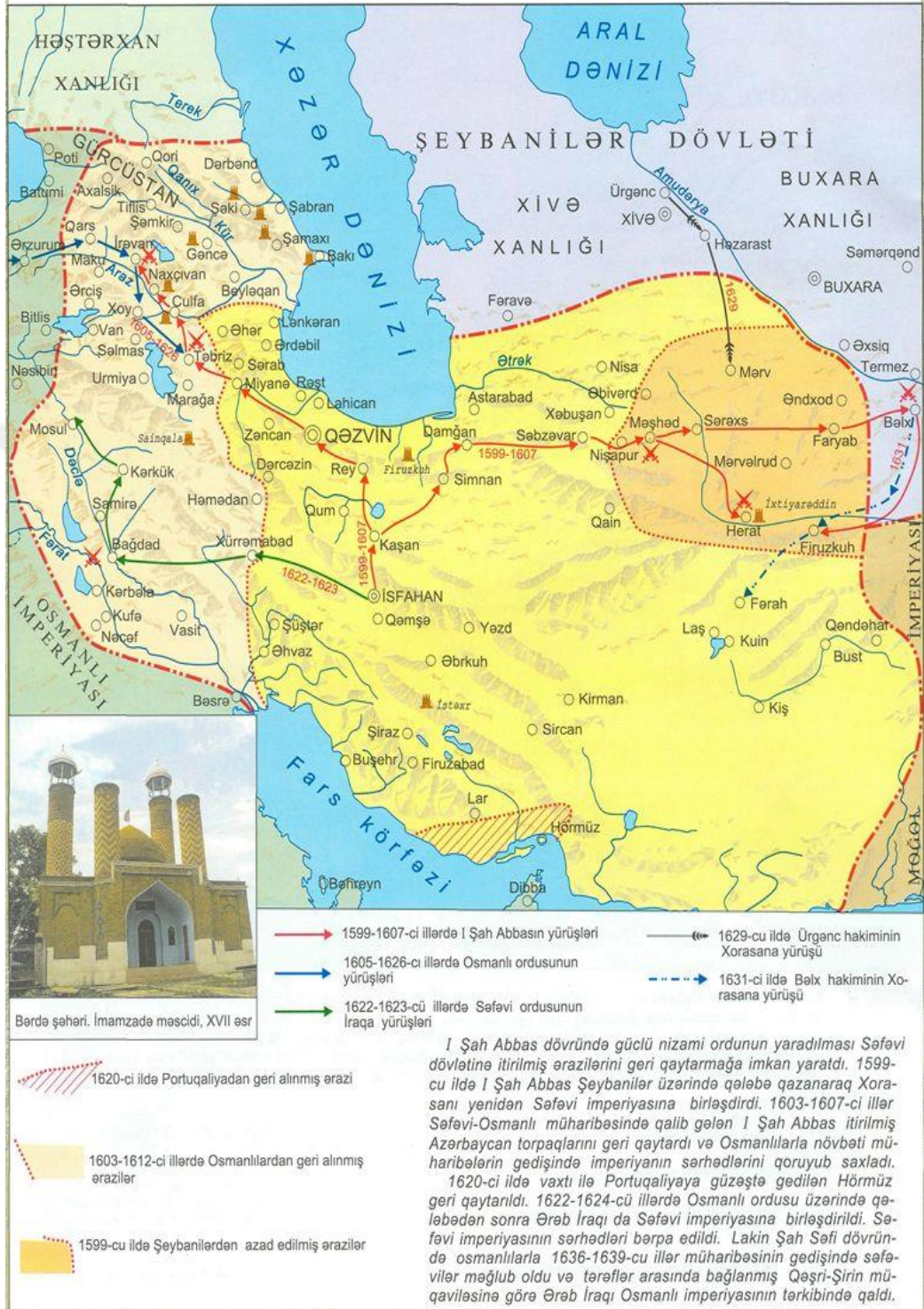
AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (ŞAH MƏHƏMMƏD XUDABƏNDƏ DÖVRÜ, 1578-1587-ci illər)



Şah Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyət illəri Osmanlı dövlətilə müharibənin yenidən başlanması dövrüdür. 1578-1590-cı illər müharibəsi Səfəvilər üçün uğursuz oldu. 1590-cı ildə bağlanmış İstanbul müqaviləsinə görə, Azərbaycanın Ərdəbil, Qaracadağ, Xalxal və Lənkəran bölgələrindən başqa digər əraziləri, o cümlədən Həmədan bölgəsi Osmanlı imperiyasının tərkibində qaldı. 1587-ci ildə yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Şeybanilər Xorasanı ələ keçirdilər.

- 1578-1588-ci illərdə Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüşləri
- 1578-ci ildə Səfəvi ordusunun Şirvana yürüşü
- 1578-1581-ci illərdə Kırım xanının Azərbaycana yürüşləri
- 1588-1589-cu illərdə Şeybani ordusunun yürüşləri
- ▨ Portuqaliyanın işğal etdiyi ərazi
- ▨ 1578-1590-cı illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsindən sonra Azərbaycan Səfəvi dövlətinin itirdiyi ərazilər
- ▨ Şeybanilərin işğal etdiyi ərazilər

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ (I ŞAH ABBAS və SƏLƏFLƏRİ DÖVRÜ, 1587-1736-cı illər)



ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : Esra ELÇİ

Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti

Doğum Tarihi ve Yeri : 1992 / Özalp

E-mail : esraelci@hotmail.com

ORCID Numarası: [https://orcid.org/ 0000-0002-9892-0205](https://orcid.org/0000-0002-9892-0205)

Eğitim

Derece

Lisans

Eğitim Birimi

Gazi Üniversitesi

Gazi Eğitim Fakültesi

Tarih Öğretmenliği

Mezuniyet Tarihi

2012

İş Deneyimi

Yıl

2014-2017

2017-

Yer

Van/Gevaş

Van/Tuşba

Görev

Öğretmen

Öğretmen



VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

18.../08.../2020

Tez Başlığı / Konusu:

Euliyu Bekebi Seyahatnâmeine Göre Azerbaycan Şiirlerinde Savaş Kültürel Hayat

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam ...91... sayfalık kısmına ilişkin, 18.../08.../2020 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından turnitin...intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinalite raporuna göre, tezin benzerlik oranı % ...16... (on altı...) dir.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinalite Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içmediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

18.../08.../2020

Esra Elçi

Adı, Soyadı, İmza

Adı Soyadı : Esra Elçi

Öğrenci No : 179206056

Anabilim Dalı : Tarih

Programı :

Statüsü : Y.Lisans ☒ Doktora ☐

DANIŞMAN
Doç.Dr. Rahmi Tekin

18.../08.../2020

ENSTİTÜ ONAYI
UYGUNDUR

.../.../201...

Doç. Dr. Bekir KOÇLAR
Enstitü Müdürü